

Lamed

List za radoznale
Izabrao i priredio Ivan L Ninić

Godina 10

Broj 12

Decembar 2017

Gorana Raičević

Biografija Aleksandra Tišme

Horgoš, 16. januar 1924 – Novi Sad,
15. februar 2003.

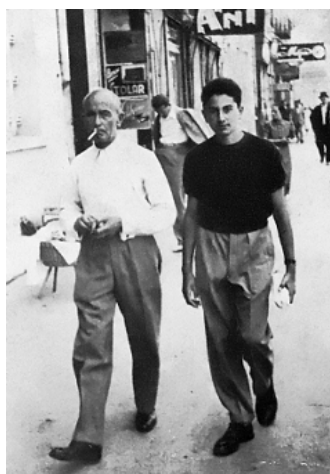

Aleksandar Tišma rodio se u Horgošu, mestu u nekadašnjoj južnoj Ugarskoj, koje je posle Prvog svetskog rata pripalo Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Majka Olga Miler poticala je iz jevrejske trgovačke porodice (o kojoj je Tereza Miler, Tišmina baka, pisala u svojim sećanjima – *Istinita priča*, Novi Sad: Akademska knjiga 2012). Olga je volela sve vrste umetnosti, a završila je i građansku školu u Subotici.

Olga Miler sa sinom

Otac Gavra, Srbin, poreklom iz austrougarskog graničarskog sela Visuća kod Gospića, pohađao je, zahvaljujući stipendiji, niže razrede u Sremskim Karlovcima, ali školovanje za bogoslova nije nastavio. Po preporuci humanitarne organizacije *Privrednik* počeo je šegrtovanje kod segedinskog trgovca Švarca. Prvi svetski rat proveo je u intendanturi, pa se, pošto je rat okončan, na posao vratio u Horgoš (mesto koje je pripalo Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca), gde će upoznati buduću suprugu Olgu.

Otac Gavra i sin

O braku svojih roditelja, koji su se zbog očevih poslova preselili u Novi Sad, Tišma je govorio kao o zajednici zasnovanoj na suprotnostima. Tako je Aleksandar kao jedinač odrastao uz ekstrovertnog, optimističnog i u društvu omiljenog oca, i uz melanholičnu, introvertnu, umetnosti sklonu majku, koja je insistirala na tome da njen sin odmalena uči strane jezike. (Uz srpski i mađarski Tišma je tečno govorio engleski, nemački i francuski jezik.) I njihova pripadnost, kako je kasnije govorio, „nesaglasnim civilizacijama“, uticala je na to da se od najmlađih dana suoči sa pitanjima identiteta, pri čemu će odabrati kompromis a ne isključivost koja ga je odbijala. Umesto da se privoli jednom kolektivitetu, Tišma je činjenicu dvojnog porekla, udruženu sa umetničkim sklonostima, pretvorio u poziciju izdvojenog pojedinca – posmatrača, koji ne učestvuje

u svetu, već ga posmatra i analizira. Već sam taj položaj vodio ga je, uprkos osećanju nesigurnosti, ka tome da se opredeli za poziv pisca, da bi sve ono što drugi ljudi doživljavaju zdravo za gotovo, video i ispričao prelomljeno kroz originalno, lično stanovište. (Da je Tišma bio analitička priroda, svedoči i njegov Dnevnik (2001), u kome je strogoj vivisekciji podvrgnuo svoju bližu i širu okolinu, ali i samog sebe.)

U *Dnevniku* koji je vodio od rane mladosti (1942–2001), kao i u autobiografiji nastaloj 1992. godine (*Sećaj se večkrat na Vali*) napisao je Tišma da su mu, početkom Drugog svetskog rata, misli bile upravljene ka individualnom, ličnom, a ne ka opštem. U toku okupacije isključen je, zbog banalnog prestupa, iz Srpske gimnazije, a Novosadska racija iz januara 1942. godine, u kojoj su stradali pripadnici oba naroda kojima je po rođenju pripadao – kada je pukim srećnim slučajem njegova baka ostala živa – utisnula je u mladog Tišmu duboki ožiljak. (Svoja lična iskustva iz tog doba ukomponovaće pisac u realistički napisanu priču, roman pod naslovom *Knjiga o Blamu*.) Sklonivši se zatim u Peštu (gde progoni Jevreja još uvek nisu uzeli maha) kod svoje Majke (bake Tereze), Tišma upisuje Ekonomski fakultet da bi ga brzo napustio zamenivši ga Filozofskim – grupom za francuski jezik i književnost. Oduševljen je predavanjima o savremenoj književnosti – o Prustu, Džozsu, Manu, Virdžiniji Vulf, Selinu... Godine 1944, nakon nemačke okupacije Mađarske, upućen je sa stotinama drugih kolega-studenata u radni logor u Transilvaniji, gde je proveo šest meseci i gde je po prvi put, kako je kasnije govorio, osetio blisku pripadnost kolektivu i „zavoleo ljude“. (Ovaj „povratak“ u zajednicu takođe je predstavljao važan preduslov za Tišmu budućeg pisca, koji je morao da upozna ljudsku prirodu, te „goli život“, da bi o njemu pisao na realističan način.) Po povratku u roditeljsku kuću u Novom Sadu oboleo je od žutice, pa je, ležeći se na jednom obližnjem salašu, vreme provodio isključivo u čitanju. Pri kraju rata imao je, kako će kasnije govoriti, najjači čitalački doživljaj – kada mu je u ruke dospela Prustova knjiga *U Svanovom kraju* na francuskom jeziku. U isto vreme – ona je za budućeg pisca značila i razočaranje – jer je tada shvatio da su sve knjige koje je želeo da napiše „već bile napisane“.

U Štab Treće narodnooslobodilačke armije dospao je, po preporuci druga, po oslobođenju, što ga je odvelo u Sombor gde je radio u redakciji *Biltena*. Živeći među pobednicima – vojnicima koji su pripadali tzv. gorštačkom mentalitetu – tako različitom od njegovog „panonskog“, osetio je Tišma draž „neposrednog“ i „elementarnog“ načina života. Taj rad pri vojsci, u kojoj je ubrzo angažovan kao cenzor u Armijskoj pošti, spasao ga je, kako je verovao, od sigurne pogibije na Sremskom frontu, na koji su upućivani neiskusni i oružju nevični mladići poput njega. Ocu Gavri oduzeta je radnja, a u njihovu kuću

smešteni su, po direktivi novih vlasti, nepoznati suštanari.

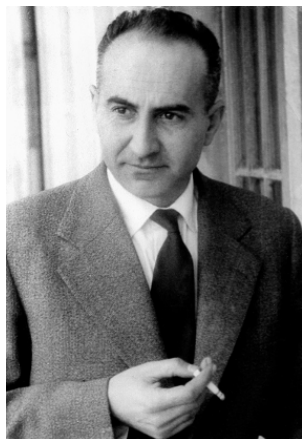
Nada da će uspeti da ode u Francusku, gde su mu živeli rođaci, brzo se izjalovila – nije prošao na konkursu za studije u toj zemlji, a svaki sledeći pokušaj da u socijalističkoj Jugoslaviji dobije pasoš, bio je neuspešan. Počeo je da radi kao novinar *Slobodne Vojvodine*, u ograncima u Sremskoj Mitrovici i Subotici, osetivši svu težinu i muku dirigovanog novinarstva. U Novom Sadu, gde se nalazila centralna redakcija u koju je konačno upućen, utehu su mu doneli ljudi sa kojima je radio kao novinar privredne rubrike. U leto 1947. godine boravio je na radnoj akciji u Bosni, da bi zatim bio pozvan na dosluženje vojnog roka u Sarajevo i Mostar.

U redakciju beogradske *Borbe*, zvaničnog glasila Komunističke partije sa misijom vaspitavanja masa, novina koje, kako će kasnije govoriti, niko nije čitao ni kupovao, dospao je 1948. godine, gde je postao kandidat za učlanjenje u Partiju. U vreme Titovog sukoba sa Informbiroom Tišma je izbegao etiketiranje, te moguće kažnjavanje i deportaciju na Goli otok, samo zahvaljujući svojoj prirodnoj izmeštenosti iz društvene zajednice i suštinskoj nezainteresovanosti za politiku. Upisuje tada Istoriju umetnosti i brzo je napušta u korist Germanistike, koja mu je kao studij više odgovarala.

Godine 1949. ponovo je dobio zaposlenje u Novom Sadu, gde je postao administrativni sekretar Matice srpske (u kojoj će ostati do penzionisanja, radeći kasnije kao urednik u njenom Izdavačkom preduzeću) i gde je upoznao Boška Petrovića i Mladena Leskovca. Sledeće godine, za *Letopis Matice srpske*, počinje da piše prikaze periodičnih publikacija na stranim jezicima iz oblasti književnosti. Takođe, prevodi sa mađarskog, kasnije i sa nemačkog, a u *Letopisu* objavljuje i prvu originalnu priču *Ibikina kuća*. Ohrabren hvalama i prijateljskom naklonošću pisca Boška Petrovića, zreliji i u sebe sigurniji Aleksandar Tišma piše i poeziju i drame. (Tada su ga komunistički kadrovici već ostavili na miru pošto je isključen iz Partije.) Početkom 1952. godine venčao se sa kolegicom upečatljive lepote Sonjom Drakulić, sa kojom je iste godine dobio sina Andreja. Hoće da napiše roman sa temom i problematikom koja ga je i samog tištala: o pokušaju mladih ljudi, koji žive u posleratnom socijalističkom društvu, da se domognu inostranstva. Tek dve godine nakon očeve smrti (1955), napunivši 33 godine, Tišma je dobio pasoš i prvi put otputovao na davno željeno putovanje – u Pariz. Iako se u francuskoj prestonici dobro snašao, vratio se porodici i kući, u *Maticu*, gde je sledeće 1958. godine objavio i prve putopise.

Od tada sve više počinje da raste njegova književna karijera. Objavljuje knjige pripovedaka *Krivice i Krčma* (1961). Iste godine odlazi u Poljsku, gde je nastao čuveni putopis *Meridijani srednje Evrope*. Na

tom putovanju Tišma je doživeo neku vrstu epifanijskog uvida koji je za njega kao pisca značio prekretnicu. Jevrejstvo, kome je i sâm rođenjem pripadao, i Holokaust (iako se nije radilo o proživljenom ličnom iskustvu) postaju dominantne teme u njegovim pripovetkama i romanima. To su dela sa kojima je pisac doživeo svoj književni vrhunac i koja su ovenčana brojnim nagradama. Upravo romani *Knjiga o Blamu* (1972), *Upotreba čoveka* (1976), *Kapo* (1987), te zbirka pripovedaka *Škola bezbožništva* (1978) – gde se kao dominantne javljaju teme zla u „civilizovanom” čoveku i svetu – prevedene su na 17 jezika, čime je Tišma postao cenjen i čitan i van srpskog i jugoslovenskog kulturnog prostora.

Aleksandar Tišma

Dopisni član VANU (Vojvodanske akademije nauka) postao je 1979. godine, a redovni 1984. Za redovnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) izabran je 1991, a za potpredsednika njenog ogranka u Novom Sadu 1992. godine. Akademija umetnosti u Berlinu (Die Akademie der Künste in Berlin) učinila ga je svojim članom 2003. godine. Dobitnik je brojnih nagrada: Brankove nagrade (1957); Oktobarske nagrade Novog Sada (1966); Nolitove nagrade (1977); Ninove nagrade (1977); nagrade Narodne biblioteke Srbije (1978); nagrade Szirmai Karoly (1977, 1979); Andrićeve nagrade (1979); nagrade Lajpciškog sajma za evropsko razumevanje (1995); Državne nagrade Austrije za evropsku književnost (1995); francuskog Ordena viteza nacionalnog reda za zasluge (1997).

U pristupnoj besedi napisanoj povodom prijema u Akademiju, pripovetki sa naslovom *Nenapisana priča* (1989), dao je Aleksandar Tišma i srž svoje poetike zasnovane na realističkom prosedeu, to jest na uverenju da se može pisati samo o neproživljenim iskustvima, odnosno o onome prema čemu je, u piščevoj radionici, uspostavljena potrebna distanca. Da je na dvojstvu bliskosti i distance između umetnika i sveta zasnovano celokupno njegovo delo, svedoči i autobiografija u kojoj Tišma govori o svom životu do trenutka majčine smrti. O tom događaju iz naj-

intimnijeg registra, koji je svakako izvor ogromnog emotivnog naboja, pisao je Tišma ne prećutkujući njegovu širu društvenu pozadinu, na kojoj se odvijala još jedna tragedija, samo mnogo širih razmera, kojom su bili pogođeni pojedinci ali i čitave zajednice. O uzrocima raspada Jugoslavije, te ratova koji su se 90-ih godina vodili na ovom prostoru, pisao je Tišma upravo u knjizi *Sećaj se večkrat na Vali*, na najsazetiji ali i najobjektivniji način, što je, u skladu sa čitalačkim pristrasnostima, dovelo i do različitih ocena ove autobiografske proze. Smrt majke i raspad države – koju je Tišma doživljavao sa sebi svojstvenom, uvek prisutnom distancom (ali koja je za njega predstavljala simbol kakve-takve zajednice, iz čega sledi da je mogao osetiti gubitak dvostrukog „okrilja”), bili su neka vrsta druge prekretnice u piščevom životu. Posle 1991. godine, u poslednjoj deceniji 20. veka, polako je nestajalo okruženje koje je – ma koliko neinspirativno ili ispunjeno primerima negativnih vrednosti – bilo jedini i pravi kontekst Tišminog pripovedačkog sveta. Nakon toga – stekavši slavu i u Evropi, za kojom je kao za prostorom slobode uvek žudeo – sa dozom melanholije koja izvire iz svakog njegovog dela u kojem je zlo prisustvo, a čovečnost i zemaljska pravda odsustvo za kojim vapimo – Aleksandar Tišma je svodio račune.

Nakon smrti Aleksandra Tišme 15. februara 2003. godine, zahvaljujući inicijativi njegovog sina Andreja Tišme, takode uglednog umetnika, kod novosadskog izdavača Akademске knjige počela su da izlaze njegova sabrana dela. Kao prva knjiga ovog projekta pojavio se roman *Ženarnik* (2010), delo koje je ostalo sačuvano u rukopisu. Na Radio-televiziji Vojvodine 2015. godine snimljena je serija, čiji je scenario napisan prema Tišminom romanu *Vere i zavere* (1983).

Iz Fondacije “Aleksandar Tišma”, Novi Sad

Dr Gorana Raičević, docent Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. U središtu njenog interesovanja su srpska književnost 20. veka, Miloš Crnjanski, realizam 19. veka, Laza Lazarević. Objavila je nekoliko monografija.

Predrag Finci

Oko jučerašnjeg svijeta

SARAJEVO JE OPISIVANO KAO SPOJ
ORIJENTALNOG I ZAPADA, TAMNI VILAJET, GRAD
TOLERANCIJE, GRAD-ŽRTVA, SIMBOL OTPORA...

Pogled stane. Ukoči se. Gleda. Ne miče. Misao se nikada ne zaustavlja, ide naprijed, nazad, traži neki put, proboj, ali pogled stane. To je bilo to. Tako je bilo. Stane kada vidi ono što prepozna. Kada ga se dojmí. Kada osjeti: bilo je tako, to je istina. Na slici to prepozna. Trenutak koji pamti, onaj koja s njim korespondira. Prepozna svoje na slici u kojoj je uhvaćen trenutak. Onaj trenutak. Njegov trenutak. Ili ono mjesto. Njeno mjesto.

Život je niz slika. Nekoliko slika opiše naš svijet, naš život. Na nekima ga ponovo razabiremo. Sebe i svoje u njima prepoznamo, nademo, čuvamo. Zato ljudi gledaju svoje stare albume, raduju se fotografijama starih predjela i slikama iz vlastite mladosti. Svaka takva slika je slika nas samih.

Davno sam gledao film "Pad kuće Usher" (1928), raden po Poeovoj istoimenoj priči, a u režiji Jeana Epsteiná. Sada ni sam ne znam pamtim li dobro taj film ili samo zamišljam kakav je film bio, ali svakako znam da me se svojedobno duboko dojmio. Danas mnogih starih filmova više nema, često tek poneki fragmenti, blijeda, teško gledljiva kopija. Filmovi koji su postali duhovi. Mnogima nije lako ni gledati stare filmove, jer se naša percepcija promijenila, navikla na druge, suvremene tehnike, pa crno-bijeli svijet "nijemog" filma percepciji novih naraštaja često pstaje stran, teško prihvatljiv, dosadan. Ali, sve i kada ništa od nijemih filmova ne bi ostalo, oni bi opet ili možda baš tada bili najbolji filmovi o duhovima, jer sami nestaju, postaju nevidljivi, a i dalje su u temelju filmskog jezika, podsvijesti filmskih stvaralaca, a i upućenih ljubitelja. Svijet izgubljenog, a prisutnog. Tiho, neotklonjivo naslijede "jučerašnjeg svijeta".

Mjesta kojih nema

Slika je ono što vidimo i ono što na njoj nije. I ono što nisam vidio, dopunjavam svojim slikama, svojim uspomnama. Slika je uvod u svijet.

Slike ljudi koji više ne postoje, slike mjesta, nije to više tamo, slike koje blijede, nestaju, mnogima ništa više ne znače. Slike onih kojih nema, onoga čega više nema, uspomene. Opis onoga što je bilo. Opis ničega. Knjiga od riječi duhova.

Riječi, čak i kada opisuju ljude ili predjele, traže od čitatelja da uključi svoju imaginaciju. Slika pokazuje. Na njoj se vidi kako je bilo. Ona potiče svijest, sjećanje, imaginaciju. Zato je ona pravi svjedok povijesti, još od babilonskih stupova, preko golemih freski i slikarskih platna do fotografija i filmova. Na

njima ponovo vidimo ono što je bilo. Zato je ovdje riječ o starim fotografijama, zato je ovo slika svijeta koji je bio, slika snimljenog svijeta.

Sarajevo je grad koji sam svojedobno možda najbolje poznao, a ipak nisam znao imena većine ulica. Za mene je, kada bih spominjao neku ulicu, to bila ulica u kojoj stanuje Fako, ispod pruge, kod škole, u FIS-u, pored džamije, u Husinoj kafani, u uličici gdje je Amerikanac, blizu Svetog Ante, iznad taksistanda na Čaršiji, tamo gdje je bio Paviljon, u Metalcu, u Brankovoj raji, blizu Stare pravoslavne, blizu Martinove pekare, iza "cirkus-placa", kod Filozofskog, na Vidikovcu..., lijevo, desno, pored onoga, dvije ulice dalje, kod parka, iza Higijenskog, kod Socijalnog. Oni koji nisu znali o čemu govorim, nisu bili Sarajlije.

(U mom djetinjstvu u grad su dolazili: mljekarice sa svojim mjericama („Od ovog mlijeka svako ozdravi“), tržni prodavači („Friška roba, jeftino, kako nije...“), na vrata kucao švercer mesom („But, samo za vas, teletina...“), seljanke koje mijenjaju kokoši i jaja za robu (to što im nudiš, njima, kažu, ništa ne vrijedi, a ni ti o njihovim kokošima ne kazuješ bolje). Sada su se slični ljudi naselili, oni što su kokoši kupovali pomrli ili odselili. Migracije. Jedni nestali, drugi nastali. Mladost zamijenila starost („Ništa nije kao što je bilo...“). Neka je, tako i treba. Radujem se što je bilo onako kako je bilo, radujem se što je bilo, žao mi što više nije, ali je tako kako jest. U mom gradu me sada više ponese susret sa predjelom nego bilo što drugo: to dječak ponovo prelazi drveni most, ide u drugu raju. Mnogo toga je meni još samo sjećanje, a i ono što u mom gradu iz davnih vremena još postoji postaje mi dokaz iščezlog, izgubljenog, uništenog, ali i nježna uspomena: bilo je, zar nije!?)

Kada bih danas opisivao svoj grad, opisivao bih mjesta kojih nema: Stara Istra, Korzo, Samek, Gradina, Stipina knjižara, Dom mladih, plesne dvorane, Paviljon, klubovi, od šahovskog do pjesničkog, amaterska društva, izviđačka društva... Kome bih to? Onima koji bi ih se mogli sjetiti. Koji sada jesu, ne bi im to ništa značilo. Grad je drugačiji. Život je drugačiji. A ja ipak mislim da je to isti grad. Donekle sam u pravu. Ne samo zbog imena grada, ni zbog sličnih mjesta, ni istog rasporeda ulica, nego i zato što je to isti grad, samo s drugačijim stanovnicima, u drugačija vremena, pa je, eto, isti, a drugačiji. O tome govori svaka dijalektika promjene, to pokazuju uspoređene slike: jest i nije vidljivog i nevidljivog.

Metafizika biti i nepromjenjivosti grada narušena je stvarnom slikom života grada. Migracije, prirodne i nasilne, sudbine su svakog grada. Ove promjene stanovništva su uvijek mijenjale i karakter grada, od postojanja kulturnih institucija do svih vrsta običaja. Mijenjao se i pogled na moj grad. Opisivan je kao spoj orijentalnog i zapada, kao tamni vilajet, kao grad tolerancije, kao grad-žrtva, kao simbol otpora, kao

oslobođeni i promijenjeni grad. Tako je i sa slikama drugih gradova. Pariz je, recimo, nazivan gradom svjetlosti, slobode, raspusnosti, kulture, terorizma... Svaki grad je bio shvaćan i doživljavan, jer se svaki u bitnom smislu mijenjao i prestajao biti onakav kako je označen ili u uspomeni sačuvan. U tome je šok nostalgije: što je nestala zaustavljena slika i na njeno mjesto došla nova. Što je vrijeme izmijenilo prostor. Što se povijest nije zaustavila. A možda je baš u tome razlog što ljudi vole stare fotografije.

Sarajevo u kiši

Moja prva slika grada nije vezana za fotografiju, čak ni za poštansku razglednicu, nego za slikarstvo, za "čika Voju". Vidio sam ga prvi put davno, u djetinjstvu. Stanovali su Dimitrijevići ukoso od mojih, ni sto metara preko trga. Veliki stan, dugački hodnik, mnogo igraćaka, ali me ipak najviše impresioniralo kada sam vidio čika Voju da slika. Stajao je pred štafelajom, imao je malo dužu kosu, u ruci mu kist, u drugoj paleta. Tako izgleda slikar, tako nastaje slika. Danas, poslije mnogo godina, jasno vidim njegovu sliku "Sarajevo u kiši". To je prva slika o Sarajevu, to je bila moja mjera slike i mog grada istodobno. Slika je bila u maniru francuskih impresionista, što je za to doba bilo vrlo "slobodno", jer je slika bila "ljepota", klasicistička slika, često bliska kiču "socijalističkog realizma". Ja pamtim sarajevsku kišu baš takvu kakva je na toj slici: kao impresiju o kiši, kao vlažne ulice koje vidim s prozora roditeljskog doma. Pamtim tu kišu, bila je česta, mnogo puta me uhvatila, moker sam znao kući doći, ali se u meni uobličila i definitivno urezala po spomenutoj slici Voje Dimitrijevića. Sarajevo nije bilo česta inspiracija likovnim umjetnicima, sigurno ne onoliko koliko je to bio Mostar, a o nekim slavnim europskim metropolama da i ne govorim. Osim Voje Dimitrijevića, čije će ime kasnije uglavnom spominjati kao ime oca konceptualnog umjetnika Slobodana Brace Dimitrijevića i autora otisaka stopa atentatora Principa na mjestu odakle je ovaj pucao u austrijskog nadvojvodu, nekoliko slika grada je napravio iz vizure svoga ateljea Mario Mikulić, a niz lijepih, nježnih akvarela Vedo Hamšić. Oscar Wilde je tvrdio, s pravom, da smo londonsku maglu vidjeli tek na Whistlerovoj slici. Slika mijenja našu percepciju i objedinjuje vidljivo. Ona je naše viđenje svijeta i sjećanje, ona je slika onoga što je naše i što smo mi sami. U tom smislu, i markantna fotografija je slikarstvo, samo drugim sredstvima, a naše sjećanje imaginarni album sačuvanih slika.

Kultura/Oslobodjenje, 16. novembar 2017.

(Nastavak teksta biće objavljen u narednom *Lamedu*)

Nikolaj Berđajev

Sablazan nacionalizma

Sablazan nacionalizma i robovanje nacionalizmu je dublji oblik robovanja od robovanja etatizmu. Od svih "nadličnih" vrednosti čovek najlakše pristaje da sebe potčini vrednosti nacionalnoga, sebe najlakše oseća delom nacionalne celine. To je veoma duboko ukorenjeno u čovekovom emocionalnom životu, dublje od odnosa prema državi.

Ali nacionalizam, ispisan na zastavama svih desnih partija, predstavlja već po sebi složenu pojavu. Videćemo da je sama ideja nacije i nacionalnosti proizvod racionalizacije.

Vladimir Solovjov, koji je 80-ih godina prošlog [19.] veka vodio borbu protiv ruskog zoološkog nacionalizma, pravi razliku između egoizma i ličnosti. On tvrdi da je, s hrišćanske tačke gledišta, nacionalni egoizam (nacionalizam) podjednako za osudu kao i lični egoizam. Obično se misli da je nacionalni egoizam moralna dužnost ličnosti i da ne znači egoizam ličnosti, nego njenu požrtvovanost i heroizam. To je veoma značajan rezultat objektivacije. Kada se ono najgore što postoji u čoveku prenosi na kolektivne realnosti, koje se smatraju idealnim i nadličnim, onda ono postaje dobro i čak se pretvara u dužnost. Egoizam, koristoljublje, sumnja, gordost, volja za moć, mržnja prema drugima, nasilje, sve postaje vrlina kada se sa ličnosti prenosi na nacionalnu celinu. Naciji je sve dozvoljeno, u njeno ime se mogu izvršiti i dela koja sa ljudske tačke gledišta predstavljaju zločin. Moral nacije ne želi da zna za ljudskost. Kratak je život pojedinačnog čoveka; život, pak, nacije je dug, on može da traje hiljadu godina. Život nacije ostvaruje vezu vremena koju ne može da ostvari pojedinačni čovek. Pojedinačni čovek oseća vezu sa prethodnim pokolenjima kroz život nacije. "Nacionalno" imponuje svojom dubokom ukorenjenošću u dugotrajan život.

Tu nailazimo na isti problem: gde je egzistencijalno središte, gde je organ savesti: u ličnosti ili u naciji? Personalizam negira da se egzistencijalno središte, središte svesti, nalazi u naciji ili u bilo kojoj drugoj kolektivnoj, neljudskoj realnosti. Ono je uvek u ličnosti. Ličnost nije deo nacije, nacionalnost je deo ličnosti i nalazi se u njoj kao jedno od njenih sa-držajnih obeležja.

Nacionalno ulazi u konkretnog čoveka. Jedino u tome je delimična primena one istine da se univerzum nalazi u ličnosti, a ne ličnost u univerzumu. Nacionalnost je okruženje koje napaja ličnost. Nacionalizam je oblik idolopoklonstva i ropstva, rođenog ekste-

riorizacijom i objektivacijom. Nacionalizam, koji je jedno od porobljavanja nastalih ispadanjem univerzuma iz čoveka, nosi erotski karakter. On se pokreće zahvaljujući erosu i antierosu i po svojoj prirodi je antietičan. Primena etičkih ocena na život nacije čini nacionalizam nemogućim. To je jedan od konflikata erosa i etosa. Nacionalizam, koji je u svojoj dubini erotska sablazan, uvek se hrani lažju i bez laži ne može da se snađe. Laž su već i nacionalna samosvest i uobraženost, toliko smešne i glupe kada se posmatraju sa strane.

Nacionalni egocentrizam, nacionalna zatvorenost, ksenofobija nipošto nisu bolji od ličnog egocentrizma, zatvorenosti i neprijateljstva prema drugim ljudima, i isto tako uvlače u fiktivni i iluzorni život. Nacionalizam je idealizovani oblik čovekovog samouzošćenja. Ljubav prema svome narodu (videćemo da narod nije isto što i nacija) jeste veoma prirodno i dobro osećanje, ali nacionalizam zahteva mržnju, neprijateljstvo, prezir prema drugim narodima. Nacionalizam je već potencijalni rat. Ali, glavna laž rođena u nacionalizmu je u tome što, kada god se govori o "nacionalnom" idealu, o dobru "nacionalne" celine, "nacionalnom" jedinstvu, "nacionalnom" pozivu i dr., onda se "nacionalno" uvek povezuje sa privilegovanom vladajućom manjinom, obično s klasama koje vladaju svojinom. Pod "nacijom", "nacionalnim" nikada se ne shvataju ljudi, konkretna bića, nego apstraktni princip pogodan za neke socijalne grupe. U ovom je izvorna razlika između nacije i naroda koji je uvek povezan sa ljudima. Nacionalna ideologija obično stoji u vezi sa klasnom ideologijom. Apelovanje na nacionalnu celinu je želja da se uguše delovi koji se sastoje od ljudi, bića sposobnih da pate i da se raduju.

"Nacionalnost" se preobraća u idola, zahteva prinošenje ljudskih žrtava, kako to, uostalom, zahtevaju i svi drugi idoli. Ideolozi nacionalizma se ponose time što oni tobože predstavljaju celinu, dok, u isto vreme, drugi različiti pravci predstavljaju delove ove ili one klase. Ali, u stvarnosti, i klasni interes može se lažno izdavati za interes celine. To je samoobmana i obmana. Što se toga tiče, od ogromnog je interesa suprotstavljanje nacionalne ideologije klasnoj. Ideologija klase ima veoma neprijatnu spoljašnjost i veoma su lake retoričke pobede nad njom. Nacionalna celina postoji hiljadu godina, ima veću vrednost od izdvojenih klasa kojih nije bilo u prošlosti i kojih možda neće biti u budućnosti. Ruski, francuski ili nemački narod je, kao istorijska celina, dublja realnost od ruskog, francuskog ili nemačkog proletarijata. Ali, problem se ne rešava, i čak se ni ne postavlja, onda kada se govori o takvim opštim mestima. U izvesnom istorijskom trenutku problem klase može da bude oštiji i urgentniji od nacionalnog problema, i da neodložno traži brzo rešenje upravo radi samog posto-

janja nacije. Može da se postavi problem integrisanja klase koja je odbačena i prikraćena u životu nacije.

"Nacionalno" je u ličnosti dublje od "klasnog"; to što sam ja Rus je dublje nego to što sam plemić. I tim pre u objektivnoj stvarnosti "klasni" interes može da bude ljudskiji od "nacionalnog" interesa, to jest u njemu može da bude govora o pogaženom ljudskom dostojanstvu, o vrednosti ljudske ličnosti; u "nacionalnom", pak, interesu može biti govora o "opštem" koje nema nikakav odnos prema ljudskom postojanju. S ovim je povezana ocena nacionalizma i socijalizma. Neosporo, nacionalizam je plemenskog porekla, socijalizam je hrišćanskog porekla. Socijalizam (ne komunističkog, to jest ne fašističkog tipa) zanima se za ljude, za ljudske vrednosti, ukoliko nije deformisan lažnim svetonazorom; nacionalizam se, pak, ne zanima za ljude, za njega najviša vrednost nije čovek nego je to objektivisana kolektivna realnost koja nije življenje nego princip. "Socijalizam" može da bude duhovniji od "nacionalizma", jer "socijalno" može da bude zahtev da čovek čoveku bude brat a ne vuk; zajednički "nacionalni" život, pak, može da bude vučiji. Nacionalisti uopšte ne žele da ljudski život bude u većoj meri zajednički, da bude pravedniji i čovečniji. Pri trijumfu nacionalizma gospodari moćna država nad ličnošću, gospodare bogate klase nad siromašnima. Fašizam, nacional-socijalizam, želi komunitarniji život unutar date nacionalnosti. Ali, on loše to realizuje, dovodi do čudovišnog etatizma i na zverski način se odnosi prema drugim nacionalnostima. Mogućan je nacional-socijalizam, ali u njemu se kao ljudski pojavljuje socijalni elemenat; elemenat, pak rasno-nacionalni znači dehumanizaciju. O socijalizmu je bilo reči ranije. Nužno je još podvući da nacionalizam uopšte nije istovetan sa patriotizmom. Patriotizam je ljubav prema svojoj otadžbini, svojoj zemlji, svome narodu. Nacionalizam, pak, ne samo da nije ljubav, nego je kolektivni egocentrizam, samosvest, volja za moći i nasiljem nad drugima. Nacionalizam je više izveštačen, on je ideologija u kojoj nema patriotizma. Nacionalna samosvest i egoizam su podjednako grešni i glupi kao i lična samosvest i egoizam, ali njihove posledice su daleko sudbonosnije. Isto tako egoizam i porodična samosvest nose zloslutniji karakter od ličnog egoizma i samosvesti. Nemačka nacionalnomesijanska samosvest, čak kod genijalnih ljudi, kao na primer kod Fihtea, ima komičan karakter; ona se sa strane ne može prihvatati. Svaka projekcija i objektivacija ličnog zla i greha, koja je prenesena na kolektive, rađa maksimum zla i izražava maksimum greha. Tako se učvršćuje čovekovo ropstvo.

Iz knjige Nikolaja Berdajeva (1874-1948)

O čovekovom ropstvu i slobodi

Brimo, Beograd 2001

prometej.ba

Tony Judt

Problem zla u Evropi

Tekst predavanja koje je autor održao u Bremenu u Nemačkoj 30. novembra 2007. povodom primanja nagrade Hanna Arendt

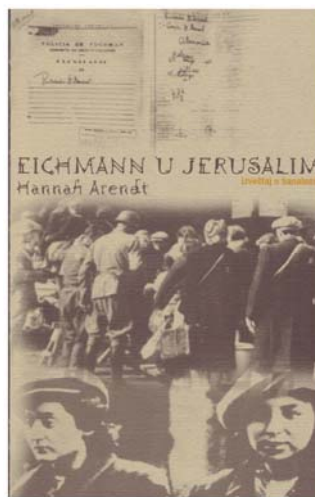
Prvu knjigu Hanne Arendt sam pročitao kada sam imao 16 godina. Bio je to *Eichmann u Jerusalimu: izveštaj o banalnosti zla*. Za mene je to ostao njen reprezentativni tekst, mada ne i njen najbolji filozofski tekst. Ona tu nije sasvim u pravu i ova knjiga svakako nije njeno najpopularnije delo. Ni meni se nije dopalo kada sam ga pročitao prvi put – bio sam vatreni mladi socijalista-cionista i njeni zaključci su me duboko uznemirili. Ali s godinama sam shvatio da *Eichmann u Jerusalimu* najbolje predstavlja Hannu Arendt: direktan napad na bolnu temu, odstupanje od zvaničnog tumačenja, izazivanje nesloge među kritičarima i posebno među prijateljima i, iznad svega, *remećenje lagodnog mira opšte prihvaćenih stavova*. U spomen Hanni Arendt kao „remetiteljki mira“ želim da ponudim neka razmišljanja o temi kojom se najviše bavila u svojim političkim spisima.

Hanna Arendt

Godine 1945, u jednom od svojih prvih eseja po završetku rata u Evropi, Hannah Arendt je napisala da će „problem zla biti glavno pitanje posleratnog intelektualnog života u Evropi – kao što je smrt bila glavni problem posle prethodnog rata.“¹ U nekom smislu je bila apsolutno u pravu. Posle Prvog svetskog rata Evropljani su bili traumatizovani sećanjem na smrt: pre svega smrt na bojnopolju u dotad nezamislivim razmerama. Poezija, proza, film i likovna umetnost u međuratnoj Evropi bili su prožeti slikama nasilja i smrti, obično kritičkim, a ponekad i nostalgичnim (kao u delima Ernsta Jüngerera ili Pierra Drieua La Rochella). Naravno, oružano nasilje Prvog svetskog rata prožimalo je civilni život u međuratnoj Evropi u mnogim oblicima: paramilitarne jedinice, politička ubistva, državni udari i revolucije.

Posle Drugog svetskog rata, međutim, glorifikacija nasilja je uglavnom iščezla iz evropskog života. Tokom tog rata nasilje je bilo usmereno ne samo na vojnike već – pre svega – na civile (ljudi nisu ginuli samo u bitkama; mnoge živote su nasilno odneli okupacija, etničko čišćenje i genocid). Krajnja iscrpljenost svih evropskih nacija – i pobednika i poraženih – ostavila je malo iluzija o slavi borbe ili časti umiranja. Ostala je široko rasprostranjena svest o surovosti i zločinu dotad neviđenih razmera. Hanni Arendt, lucidnom posmatraču, bilo je očigledno da će se kontinent opsesivno baviti pitanjem kako ljudska bića mogu to da rade jedni drugima i, pre svega, pitanjem kako i zašto je jedan evropski narod (Nemci) odlučio da istrebi drugi (Jevreje). To je za nju bio „problem zla“.

Eichmann u Jerusalimu

U nekom smislu Arendt je nesumnjivo bila u pravu. Ali, kao što se često događa, drugim ljudima je bilo potrebno više vremena da shvate njenu poentu. Tačno je da su posle Hitlerovog poraza i Nirnberških procesa advokati i zakonodavci posvećivali mnogo pažnje pitanju „zločina protiv čovečnosti“ i definisanju novog zločina – „genocida“ – koji dotad čak nije imao ni ime. Ali dok su se sudovi trudili da definišu čudovišne zločine koji su nedavno bili počinjeni u Evropi, sami Evropljani su davali sve od sebe da ih zaborave. Barem u tom smislu Arendt nije bila u pravu, barem neko vreme.

U godinama posle Drugog svetskog rata većina Evropljana, daleko od toga da se posveti razmišljanju o zlu koje se događalo tokom ratnih godina, odlučno se okrenula drugim stvarima. Danas nam je teško da to shvatimo, ali činjenica da Šoa – pokušaj genocida nad evropskim Jevrejima – ni u kom slučaju nije bila osnovno pitanje posleratnog intelektualnog života u Evropi (ili Sjedinjenim Državama). Većina ljudi – intelektualaca i drugih – izbegavala ga je koliko god je mogla. Zašto?

U Istočnoj Evropi su za to postojala četiri razloga. Pre svega, tu su bili počinjeni najgori ratni zločini protiv Jevreja; mada su ih sponzorirali Nemci, nije vladala nestašica ornih saradnika među lokalnim okupiranim stanovništvom: Poljacima, Ukrajincima, Letoncima, Hrvatima i drugima. Na mnogim mestima je postojao snažan podsticaj da se zaboravi ono što se dogodilo, da se najgori užasi prekriju velom zaborava.² Drugo, mnogi nejevrejski Istočnoevropljani i sami su bili žrtve strahota (od Nemaca, Rusa i drugih); kad su se oni sećali rata, obično nisu mislili na agoniju svojih suseda Jevreja, već na sopstvena stradanja i gubitke.

Treće, od 1948. godine Sovjeti su kontrolisali veći deo Centralne i Istočne Evrope. Sovjeti su Drugi svetski rat zvanično opisivali kao antifašistički – a unutar Sovjetskog Saveza su ga nazivali „Veliki patriotski rat“. Za Moskvu je Hitler pre svega bio fašista i nacionalista. Njegov rasizam je tu bio manje važan. Milioni Jevreja ubijenih na sovjetskoj teritoriji uračunati su u sovjetske gubitke, naravno, ali njihovo jevrejstvo nije isticano ili je čak potpuno prećutkivano u istorijskim knjigama i javnim komemoracijama. Na kraju, posle nekoliko godina komunističke vladavine, sećanje na *nemačku* okupaciju zamenjeno je sećanjem na *sovjetsko* ugnjetavanje. Istrebljivanje Jevreja je gurnuto još dalje u pozadinu.

U Zapadnoj Evropi, mada su okolnosti bile sasvim drukčije, tekao je paralelni proces zaborava. Ratna okupacija – u Francuskoj, Belgiji, Holandiji, Norveškoj i, posle 1943, u Italiji – bila je ponižavajuće iskustvo i posleratne vlasti su želele da zaborave kolaboraciju i umesto toga istaknu junačke pokrete otpora, nacionalne ustanke, oslobođenja i mučenike. Više godina posle 1945. mnogi koji su vrlo dobro znali šta se zaista događalo – poput Charlesa de Gaullea – svesno su podsticali nacionalnu mitologiju o herojskim stradanjima i hrabrom masovnom otporu. I u posleratnoj Zapadnoj Nemačkoj u početku je prevladalo nacionalno samosažaljenje zbog patnji Nemačke. A s početkom hladnog rata i promenom tabora, postalo je nezgodno isticati prošle zločine sadašnjih saveznika. Zato niko – ni Nemci, ni Austrijanci, ni Francuzi, kao ni Holandani, Belgijanci ili Italijani – nije želeo da se seća stradanja Jevreja ili posebnog zla koje ga je izazvalo.

Zbog toga je, da se poslužimo čuvenim primerom, italijanski izdavač Einaudi 1964. godine glatko odbio da štampa knjigu sećanja na Aušvic Prima Levija *Zar je ovo čovek*; u to vreme, i još nekoliko godina kasnije, užase nacizma su oličavali Bergen-Belsen i Dahau, a ne Aušvic; naglašavani su *politički* a ne rasni stradalnici jer se to bolje slagalo sa ohrabrujućim posleratnim opisima nacionalnog otpora tokom rata. Levijevu knjigu je na kraju objavio jedan mali lokalni izdavač, ali u svega 2.500 primeraka. Jedva da ju je

iko kupio; većina primeraka je propala u magacinu 1966. godine u poplavi koja je pogodila Firencu.

Nedostatak interesovanja za Šoa mogu da potvrdim sopstvenim iskustvom odrastanja u Engleskoj – pobedničkoj zemlji koja nije bila okupirana i nije imala kompleks ratnih zločina. Čak ni u Engleskoj se o tome nije mnogo govorilo u školi i u medijima. Godine 1966. kada sam počeo da studiram modernu istoriju na Kembridžu, učili smo francusku istoriju – pa i istoriju višijevske Francuske – ali Jevreji ili antisemitizam gotovo da nisu spominjani. Niko o tome nije pisao. Da, proučavali smo nacističku okupaciju Francuske, saradnike okupatora u Višiju i francuski fašizam. Ali ni u čemu što smo čitali, na engleskom ili francuskom, nije se govorilo o francuskoj ulozi u Konačnom rešenju.

Iako sam Jevrejin i iako su neki članovi moje porodice ubijeni u logorima smrti, tada mi nije bilo neobično što se o tome ne govori. Čutanje je izgledalo sasvim normalno. Kako da objasnimo, iz današnje perspektive, tu spremnost da prihvatimo neprihvatljivo? Kako nenormalno postaje tako normalno, toliko da ga ni ne primećujemo? Možda iz *Karenjine*: „Nema životnih uslova na koje se čovek ne može priviknuti, naročito ako vidi da ih svi oko njega prihvataju.“

Posle šezdesetih sve je počelo da se menja, iz mnogo razloga: proticanje vremena, radoznalost nove generacije, a možda i popuštanje međunarodnih napeitosti.³ Pre svega Zapadna Nemačka, nacija koja je najodgovornija za strahote Hitlerovog rata, preobrazila se tokom jedne generacije u zajednicu jedinstveno svesnu svojih zločina i razmera svoje odgovornosti. Osamdesetih godina o uništavanju evropskih Jevreja se sve više govorilo u knjigama, na filmu i na televiziji. Od devedesetih i kraja podele Evrope, zvanična izvinjenja, nacionalni komemorativni kompleksi, spomenici i muzeji postali su opšte mesto; čak i u postkomunističkoj Istočnoj Evropi stradanja Jevreja su prodrli u zvanično sećanje.

Danas je Šoa univerzalna referenca. Istorija *konačnog rešenja*, ili nacizma, ili Drugog svetskog rata svuda se obavezno predaje u srednjoj školi. U Sjedinjenim Državama pa čak i u Velikoj Britaniji postoje škole u kojima je to jedino što deca uče iz moderne evropske istorije. Sada postoji bezbroj sećanja, kazivanja i studija o istrebljivanju Jevreja tokom rata: lokalne monografije, filozofski eseji, sociološka i psihološka istraživanja, memoari, romani, igrani filmovi, arhivi intervjuva i mnogo šta drugo. Kao da se proročanstvo Hanne Arendt ispunilo: istorija problema zla postalo je osnovna tema evropskog intelektualnog života.

Sada je, dakle, sve u redu? Sada, kad smo pogledali u mračnu prošlost, nazvali je njenim imenom i zakleli se da se ona ne sme ponoviti? Nisam baš siguran.

Dozvolite mi da navedem pet teškoća koje proizlaze iz naše zaokupljenosti Šoom koju sada učenici nazivaju „holokaust“. Prva teškoća je povezana s dilemom nespojivih sećanja. Usmerenost pažnje Zapadne Evrope na konačno rešenja je sada sveopšta (mada iz razumljivih razloga nešto manja u Španiji i Portugalu). Ali, iz razloga koje sam pomenuo, istočne nacije koje su pristupile Evropi posle 1989. zadržale su vrlo različita sećanja na Drugi svetski rat i njegove pouke.

Zaista, s nestankom Sovjetskog Saveza i slobodom da se proučavaju zločini i greške komunizma, veća pažnja se posvećuje stradanju Istočne Evrope, i od Nemaca i od Sovjeta. U tom kontekstu naglasak zapadnih Evropljana i Amerikanaca na Aušvicu i jevrej-skim žrtvama ponekad izaziva gnevnu reakciju. U Poljskoj i Rumuniji, na primer, pitali su me – obrazovani građani, kosmopoliti – zašto su zapadni intelektualci posebno osetljivi na masovno ubijanje Jevreja. Šta je s milionima nejevrejskih žrtava nacizma i komunizma? Postoji odgovor na to pitanje, ali on nije samorazumljiv istočno od linije Odra-Nisa. U tome Evropa nije jedinstvena.

Druga teškoća se tiče istorijske tačnosti i nad-Evropljani su više voleli da ne misle o stradanju Jevreja tokom rata. Sada nas podstiču da sve vreme mislimo o tome. U prvim decenijama posle 1945. gasne komore su postojale samo na marginama našeg razumevanja Hitlerovog rata. Danas su one u njegovom središtu: za današnje učenike i studente Drugi svetski rat je zapravo Holokaust. Posmatano iz *moralne* perspektive tako i treba da bude: „Aušvic“ jeste ključno pitanje Drugog svetskog rata. Ali istoričare to vodi na pogrešan put. Naime, tužna je istina da tokom Drugog svetskog rata mnogi ljudi ništa nisu znali o sudbini Jevreja, a i da jesu, ne bi mnogo marili. Postojale su samo dve grupe za koje je Drugi svetski rat pre svega bio projekat uništavanja Jevreja: nacisti i sami Jevreji. Za gotovo sve druge rat je imao drukčija značenja: oni su imali sopstvena stradanja.

Ako istoriju Drugog svetskog rata predajemo pre svega – a ponekad i isključivo – kroz prizmu Holokausta, možda ne predajemo uvek dobru istoriju. Teško nam je da prihvatimo da Holokaust u našem životu ima važniju ulogu od one koju je imao u ratnim doživljajima okupiranih teritorija. Ali ako želimo da shvatimo pravo značenje zla – ono što je Hanna Arendt imala na umu kada ga je nazvala „banalnim“ – onda moramo zapamtiti: kada je reč o našem odnosu prema uništavanju Jevreja, nije strašno to što je ono bilo tako važno, već to što nije bilo tako važno.

Moj treći problem se tiče samog pojma „zla“. Modernim sekularnim društvima dugo je bila odbojna sama ideja „zla“. Više volimo racionalističke i pravne definicije dobra i zla, ispravnog i pogrešnog, zločina i

kazne. Međutim, poslednjih godina ta reč se ponovo ušunjala u etički, pa čak i politički jezik.⁴ Ali sad kad je pojam zla ušao u naš javni govor, ne znamo šta s njim da radimo. Zbunjeni smo.

S jedne strane, nacističko istrebljivanje Jevreja predstavlja se kao jedinstven zločin, zlo kojem nije bilo i neće biti ravnog, kao primer i opomena: „*Nie wider! Nikad više!*“ Ali s druge strane danas pominjemo to isto („jedinstveno“) zlo iz mnogih različitih, nimalo jedinstvenih razloga. Poslednjih godina političari, istoričari i novinari koriste reč „zlo“ da opišu masovna ubistva i genocidne posledice u svim delovima sveta: od Kambodže do Ruande, od Turske do Srbije, od Bosne do Čečenije, od Konga do Sudana. Hitlerovim imenom se često označavaju „zla“ priroda i namere modernih diktatora: kažu nam da su „Hitleri“ svuda, od Severne Koreje do Iraka, od Sirije do Irana. A svima nam je poznato da je Džordž V. Buš lukavom zloupotrebom izraza „osovina zla“ u velikoj meri doprineo cinizmu na koji ta reč danas nailazi.

Štaviše, ako Hitler, Aušvic i genocid nad Jevrejima otelovljuju jedinstveno zlo, zašto nas neprestano upozoravaju da se nešto slično može dogoditi bilo gde ili da se negde priprema? Kad god neko nažvrlja antisemitski grafit na zidu sinagoge u Francuskoj, upozoravaju nas da je „jedinstveno zlo“ opet s nama, da se ponavlja 1938. godina. Gubimo sposobnost razlikovanja između normalnih ljudskih grešaka i ludosti – gluposti, predubedenja, oportunitizma, demagogije i fanatizma – i autentičnog zla. Izgubili smo iz vida ono što je u političkim religijama ekstremne leve i ekstremne desnice bilo tako zavodljivo, tako obično, tako moderno, to jest istinski *dijabolično*. Najzad, ako svuda vidimo zlo, kako možemo očekivati da ćemo prepoznati ono pravo? Pre šezdeset godina Hanna Arendt je strahovala da nećemo znati kako da govorimo o zlu i da zato nećemo shvatiti šta ono znači. Danas sve vreme govorimo o „zlu“ – ali rezultat je isti: razvodnili smo njegovo značenje.

Četvrta teškoća je opasnost kojoj se izlažemo kada sve svoje emocionalne i moralne energije uložimo u samo jedan problem, koliko god on bio ozbiljan. Cena takvog suženog vida danas je tragično očigledna u opsednutosti Vašingtona zlom terorizma i „globalnim ratom protiv terora“. Pitanje nije da li terorizam postoji: naravno da postoji. Niti je pitanje treba li se boriti protiv terorizma i terorista: naravno da treba. Pitanje je koja druga zla ćemo zanemariti – ili stvoriti – time što se fokusiramo na samo jednog neprijatelja i tako pravdamo stotinu sopstvenih manjih zločina.

Isto važi i za današnju opčinjenost problemom antisemitizma i insistiranje na njegovoj jedinstvenoj važnosti. Antisemitizam je stari problem, baš kao i terorizam. Kako je sa terorizmom, tako je i sa antisemitizmom: čak i manje ispoljavanje podseća nas

na to kakve su posledice nastajale u prošlosti kada ih nismo dovoljno ozbiljno shvatili. Ali antisemitizam (kao ni terorizam) *nije* jedino zlo u svetu i *ne sme* biti izgovor za zanemarivanje drugih zločina i drugih stradanja. Opasnost od izvlačenja „terorizma“ ili antisemitizma iz konteksta – ili njihovo postavljanje na pijedestal i proglašavanje najvećim pretnjama zapadnoj civilizaciji, demokratiji ili „našem načinu života“, kao i proglašavanje njihovih nosilaca za metu beskonačnog rata – je u previdanju mnogih drugih izazova svoga doba.

I o tome je Hanna Arendt imala nešto da kaže. Kao autorka najuticajnije knjige o totalitarizmu bila je svesna da on predstavlja pretnju za otvorena društva. Ali u eri hladnog rata postojao je rizik da „totalitarizam“, baš kao danas terorizam ili antisemitizam, postane opsesivna briga mislilaca i političara na Zapadu, do isključenja svega ostalog. Protiv toga je Arendt uputila upozorenje koje je i danas relevantno:

„Najveća opasnost od priznavanja totalitarizma za prokletstvo ovog veka je zaokupljenost njim do te mere da zanemarimo mnoga manja i ne tako mala zla kojima je popločan put u pakao.“⁵

Moja poslednja teškoća tiče se odnosa između sećanja na evropski Holokaust i države Izrael. Od svog nastanka 1948. godine, Izrael je imao složen odnos prema Šoi. S jedne strane, bezmalo uspešno istrebljenje evropskih Jevreja bilo je argument u prilog cionizmu. Jevreji nisu mogli da prežive i razvijaju se u nejevrejskim zemljama, njihova integracija i asimilacija u evropske nacije i kulture bila je tragična obmana i zato oni moraju imati sopstvenu državu. S druge strane, nekad široko rasprostranjeno izraelsko gledište da su evropski Jevreji doprineli sopstvenom stradanju, da su, kao što se govorilo, išli „kao ovce na klanje“, znači da je identitet Izraela u početku bio građen na odbacivanju jevrejske prošlosti i shvatanja jevrejskog stradanja kao slabosti: a zadatak Izraela je bio da prevaziđe tu slabost odgajajući novi soj Jevreja.⁶

Međutim, poslednjih godina odnos između Izraela i Holokausta se promenio. Kada je Izrael meta međunarodnih kritika zbog ponašanja prema Palestincima i okupacije teritorija osvojenih 1967. godine, njegovi branioци danas više vole da *istaknu* sećanje na Holokaust. Ako odveć oštro kritikujete Izrael, upozoravaju nas oni, probudićete demone antisemitizma; u stvari, kažu oni, gruba kritika Izraela ne samo što podstiče antisemitizam, ona *jeste* antisemitizam. A sa antisemitizmom se otvara put koji vodi napred – ili nazad: do 1938. godine, do *Kristallnacht*, i odatle do Treblinke i Aušvica. Ako želite da znate kuda to vodi, kažu oni, posetite Jad Vašem u Jerusalimu, Muzej Holokausta u Vašingtonu ili mnoge memorijalne komplekse i muzeje širom Evrope.

Razumem emocije koje stoje iza takvih tvrdnji. Ali one su izvanredno opasne. Kada mene i druge neki prekorevaju zbog preoštne kritike Izraela koja bi mogla probuditi aveti predrasuda, kažem im da je problem direktno suprotan. Upravo takav tabu može probuditi antisemitizam. Već neko vreme obilazim koledže i srednje škole u Sjedinjenim Državama i drugim zemljama, gde držim predavanja o posleratnoj evropskoj istoriji i Šoi. Te predmete predajem i na svom univerzitetu. Evo mojih nalaza.

Danas učenike i studente nije potrebno podsećati na genocid nad Jevrejima, istorijske posledice antisemitizma ili problem zla. Oni znaju sve o tome – onako kako njihovi roditelji nikad nisu znali. Tako i treba da bude. Ali nedavno me je iznenadila učestalost novih pitanja: „Zašto se toliko bavimo Holokaustom?“ „Zašto je [u nekim zemljama] protivzakonito poricanje Holokausta, ali ne i drugih genocida?“ „Zar se pretnja antisemitizma ne preuveličava?“ I sve češće: „Zar Izrael ne koristi Holokaust kao izgovor?“ Ranije nisam čuo ta pitanja.

Plašim se da su se dogodile dve stvari. Time što smo isticali jedinstvenost Holokausta i uporedo ga pominjali u vezi sa savremenim događajima zbnili smo mlade ljude. A time što vičemo „antisemitizam!“ svaki put kad neko kritikuje Izrael ili brani Palestine odgajamo cinike. Istina je da egzistencija Izraela danas nije ugrožena. I da se Jevreji na Zapadu danas ne suočavaju s predrasudama koje bi se, makar izdaleka, mogle uporediti sa onima u prošlosti – ili sa savremenim predrasudama protiv *drugih* manjina.

Zamislmo sledeći test: Da li biste se danas osećali sigurni, prihvaćeni, dobrodošli da ste musliman ili „ilegalni imigrant“ u Sjedinjenim Državama? Da ste „Paki“ u nekim delovima Engleske? Da ste Marokanac u Holandiji? Da ste Arapin u Francuskoj? Crni čovek u Švajcarskoj? Stranac u Danskoj? Rumun u Italiji? Da ste Rom *bilo gde* u Evropi? Ili biste se osećali sigurniji, integrisaniji, prihvaćeniji kao Jevrejin? Mislim da svi znamo odgovor. U mnogima od tih zemalja – u Holandiji, Francuskoj, Sjedinjenim Državama, da ne pominjemo Nemačku – lokalna jevrejska manjina je upadljivo predstavljena u biznisu, medijima i umetnosti. Ni u jednoj od njih Jevreji nisu stigmatizovani, ugroženi ili isključeni.

Ako postoji pretnja zbog koje bi Jevreji – i svi ostali – trebalo da brinu, ona dolazi iz drugog pravca. Tako smo čvrsto vezali sećanje na Holokaust za odbranu jedne zemlje – Izraela – da nam preti opasnost od provincijalizovanja značaja te odbrane. Da, problem zla u prošlom veku – da se još jednom vratimo Hanni Arendt – imao je oblik nemačkog pokušaja istrebljenja Jevreja. Ali ne radi se samo o Nemicima niti samo o Jevrejima. Čak ni o Evropi, mada se Holokaust dogodio na tom kontinentu. Problem zla – ili totalitarnog zla, ili genocidnog zla – univerzalni je

problem. Međutim, ako se njim manipuliše radi lokalnih interesa, onda će se dogoditi (a verujem da se već događa) da oni koji stoje na izvesnoj distanci od sećanja na evropski zločin – zato što nisu Evropljani ili zato što su suviše mladi da bi pamtili zašto je to važno – neće razumeti kakve veze to sećanje ima s njima i prestaće da slušaju kada budemo pokušali da im to objasnimo.

Ukratko, Holokaust može izgubiti svoj univerzalni odjek. Moramo se nadati da se to neće dogoditi i moramo naći novi način da očuvamo ključnu pouku koju nam Šoa zaista može dati: o tome kako lako jedan narod – ceo jedan narod – može biti oklevetan, dehumanizovan i uništen. Nikuda, međutim, nećemo stići ako ne priznamo da ta pouka zaista može biti dovedena u pitanje ili zaboravljena: nevolja s poukama, kao što je primetio Gryphon, jeste to što blede iz dana u dan. Ako mi ne verujete, idite izvan razvijenog Zapada i pitajte šta je pouka Aušvica. Odgovori vam se neće dopasti.

Ovde nema lakog rešenja. Ono što je zapadnim Evropljanima očigledno, još uvek nije jasno mnogim istočnim Evropljanima. Moralne opomene Aušvica koje dominiraju evropskim horizontom sećanja sasvim su nevidljive ljudima iz Azije i Afrike. I, pre svega, možda će značenje onoga što je mojoj generaciji samorazumljivo, za našu decu i unuke postepeno bledeti. Možemo li da sačuvamo evropsku prošlost koja sad odlazi iz sećanja i prelazi u istoriju? Zar nismo osuđeni da je izgubimo, makar delimično? Možda svi naši muzeji, spomenici i obavezne školske posete danas nisu znak naše spremnosti da *pamtime*, već pre ukazuju na osećanje da smo okajali šta smo imali i da sad možemo da se okrenemo na drugu stranu i *zaboravimo*, pošto smo prepustili kamenju da pamti umesto nas. Ne znam: kada sam poslednji put posetio berlinski memorijal Ubijenim Jevrejima Evrope, školska deca koju su tu doveli igrala su se žmurke među kamenjem. Ali ovo *znam*: ako istorija treba da radi svoj posao, da zauvek čuva svedočanstva o prošlim zločinima, najbolje je da bude ostavljena na miru. Kada kopamo po prošlosti da bismo ostvarili političku korist – birajući ono što može poslužiti našoj svrsi i koristeći istoriju za oportunističke moralne lekcije – dobijamo i loš moral i lošu istoriju.

U međuvremenu bismo možda svi morali da pripazimo kada govorimo o problemu zla. Ima više vrsta banalnosti. Postoji ona vrsta o kojoj govori Hanna Arendt – mirno, normalno, komšijsko, svakodnevno zlo u ljudima. Ali postoji i druga vrsta: banalnost prekomerne upotrebe – uspavljujuće, omamljujuće dejstvo gledanja, govorenja ili mišljenja jednog te istog, sve dok javnost ne otupi i ne postane imuna na zlo koje opisujemo. S tom banalnošću – ili „banalizacijom“ – suočavamo se danas.

Hanna Arendt

Posle 1945. generacija naših roditelja zapostavila je problem zla zato što je on za njene pripadnike imao *suviše* značenja. Generacija koja dolazi posle nas mogla bi ga zanemariti zato što on sada ima *premalo* značenja. Kako to sprečiti? Drugim rečima, kako osigurati da problem zla *ostane* osnovno pitanje intelektualnog života, i to ne samo u Evropi? Ne znam odgovor, ali sam prilično siguran da je to pravo pitanje. Hanna Arendt ga je postavila pre 60 godina i verujem da bi ga postavila i danas.

The New York Review of Books, 14.02.2008.

Prevela Slavica Miletić

Peščanik.net, 30.09.2017.

1. „Nightmare and Flight“, *Partisan Review*, vol. 12, no. 2 (1945), ogleđ preštampan u *Essays in Understanding*, 1930-1954, prir. Jerome Kohn, Harcourt Brace, 1944, str. 133-135.
2. Mučan primer vidi u Jan Gross, *Neighbors: The Distraction of the Jewish Community in Jedwabne*, Princeton University Press, 2001.
3. Opširniju raspravu o toj promeni raspoloženja vidi u epilogu („From the House of the Dead“) moje knjige *Postwar: A History of Europe Since 1945*, Penguin, 2005.
4. Naravno, katolički mislioci nisu delili tu odbojnost prema bavljenju zlom: vidi, na primer, eseje Leszeka Kolakowskog, „The Devil in History“ i „Leibniz and Job: The Metaphysics of Evil and the Experience of Evil“, nedavno objavljene u knjizi *My Correct Views on Everything*, St. Augustine's, 2005, o kojoj se raspravlja u *The New York Review of Books*, 21. septembar 2006. Ali u metafizičkom sučeljavanju koje je u svom *Čarobnom bregu* tako upečatljivo naslikao Thomas Mann, posleratne generacije su uglavnom bile na strani Settembrinija, a protiv Nafte.
5. *Essays in Understanding*, str. 271-272.
6. Vidi Idith Zertal, *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*, prev. Chaya Galai, Cambridge University Press, 2005, posebno prvo poglavlje „The Sacrificed and the Sanctified“

Tatjana Gromača

Bolest svijeta

Predivo od svile u kojem nema čvrste fabule, ali ima mnogo užitka

Sami se ljubitelji književnosti raspoređuju u redove oko nekih knjiga. Kao što bismo mogli upotrijebiti onu ofucanu podjelu ljudi na one koji vole Stonese i one koji preferiraju Beatlese, tako i u književnom ukusu postoje ljudi skloniji introspektivnim tekstovima gdje su stil i misao srž djela i one koji bez fabule i lika nikako ne mogu pohvatati nit.

Točno je da postoji nit u književnom djelu. Ta nježna riječ koja povezuje sve dijelove svemira. Negdje su niti čvrste, upletene i dobro vidljive, skoro kao konopci koji čvrsto drže siže na okupu, a negdje su niti svilene.

Često se stavljam u obranu književnosti satkanih od niti, možda baš jer mi se zagovaraoci čvrstih fabularnih veza doimaju kao slonovi u staklenoj bašti. Skoro da bih rekla: Joj, nemoj ti to čitati, sve ćeš polupati takvim načinom mišljenja i traženja logičnosti u tekstu sjekirom.

Možda sam svjesna nepravde koju ta "užad" nanosi "nitima" pa koristim svaku priliku za obranu organskog, prirodnog, introspektivnog teksta koji slijedi duh i automatizam zapisivanja temeljen na ritmu, na asocijaciji, osjećaju, stanju.

Hvala nebesima, imamo Virginiju Woolf koja je svojom književnošću duboko urezala prava romana struje misli i postavila na neoboriv tron legitimitet teksta bez fabule.

Dug uvod potaknut je čitanjem romana "Bolest svijeta" Tatjane Gromače. To je roman temeljen na ispovjednom tonu žene koja svjedoči o vlastitim misaonim putanjama o svijetu, sebi i prilikama. Na trenutke virtuosno uzdignut tekst, koji u fragmentima pruža užitak čitanja teško opisiv onima koji ga nikada nisu okusili. Zbog tih trenutaka oprostili bi i neki niži let i poneku nategnutost da se cijela stvar ipak spoji jer očito je da se okvir oko ovog prediva ipak mora spojiti da se niti ne prošire u nedogled. Na poledini knjige piše da je "Bolest svijeta" terapijski solilokvij, da se autorica ogoljava, nedvosmisleno progovara pretpostavljajući, predmnijevam, da autorica piše o sebi i apstrahirajući činjenicu da je u književnom djelu ustoličen lik koji može i ne mora biti potpuno ili djelomično fikcionaliziran, u svakom slučaju kreacija kao takva nije utemeljena na biološkoj činjenici autora kao takvog.

Ja sam prvo lice u "Bolesti svijeta" shvatila kao prvo lice lika. I nisam vidjela autoricu koja progovara o svome pisanju, svojim sjećanjima na Poljsku, grad u kojemu živi, zvukovima, mislima o smrti, odgovornosti, stvarnome životu. Ovo je roman refleksija koje pred nama postepeno ucrtavaju lik žene što nosi svoje biće kroz okolnosti koje su je zadesile. Nepretenciozno i iskreno štivo, terapijsko za čitatelja, koliko i za autora (ako već tako piše). Moram priznati da postoji neki prizvuk omalovažavanja u tom izrazu "terapijski", kao da se hoće reći "jadniku nije dobro pa si pomaže pisanjem". Ja, čitatelj, nemam problem s tim. Ne vjerujem da je ikome dobro, smatram da je pad energije, optimizma i entuzijazma prirodno stanje duha i sretna sam kad mogu čitati o tim divnim niskim stanjima tako precizno i vješto zabilježenim linearnim iskazom u tekstu. Glavno lice u tekstu je lik, a ne autor, inače bi "Bolest svijeta" bila publicistička vrsta, biografija ili nešto slično.

Tatjana Gromača detabuizira, ali ne neke društvene teme, nego konvencije o književnosti, nastavlja liniju organskog, neopterećenog književnog teksta, čita se s užitkom i sa zadovoljstvom joj se vraća.

Roman započinje rečenicom: "Moja stvarnost, koja me okružuje, mene toliko zapljuskuje iznutra, da mi od muke zbog toga, jer nemam načina ni mogućnosti da iz tog iskoračim, ispada kosa".

Kroz roman lik se hvata ukoštac s dvojbama, refleksijama i spoznajama te činjenicama svojih fizičkih reakcija na prilike. Lamentira i o Bogu i o ljudskoj sudbini "snadi se, družu" u društvu. Bilježeći promjene i atmosferu jeseni i grada sve do Nove godine, kada joj prestaje opadati kosa i javlja se optimizam iznenadnih svečanosti sunčanih blještavih dana, autorica iznosi fragmente o univerzalnim temama koje zaokupljaju pojedinca.

Tako da pratimo i prostor i vrijeme i lik i nit koja povezuje radnju. Osjećam kao da stajem u obranu neke vrste pisma bez konkretnog razloga, možda zato što sam se isuviše poistovjetila s glavnim likom, ali nije li to onaj užitak koji u čitanju tražimo?

Najbolje knjige 17.06.2016.

Tatjana Gromača

Novi list otpustio Tatjanu Gromaču

Ugledna spisateljica i novinarka, dugogodišnja suradnica *Feral Tribunea*, Tatjana Gromača, dobila je otkaz nakon devet godina rada u *Novom listu* s neobičnim objašnjenjem.

Odluka o otkazu još nije konačna, jer je dana na očitovanje sindikatima, koji ne mogu na nju utjecati. Nakon devet godina stalnog radnog odnosa tajnica joj je - dakle, ni urednik niti netko iz uprave lista - s nelagodnom priopćila da njen poslodavac više ne treba njene usluge.

"Obrazloženje ne drži vodu. Kažu da im takav novinar više ne treba, jer imaju u vlasništvu *Glas Istre*, ja živim u Puli, novinare iz *Glasa Istre*, od kojih mogu preuzimati tekstove sa ovog područja. Međutim, kako je poznato, ja nisam novinarka koja se oglašava sa lokalne, već sa nacionalne razine, i šire. Tako da je to obrazloženje posve neutemeljeno", kaže nam Gromača.

Dovodena je pred gotov čin, ponuđena joj je otpremnina, dostatna za preživljavanje nekoliko mjeseci. Upitana hoće li ulaziti u sukob ili eventualnu tužbu protiv poslodavca, odgovara:

"Ja se u *Novom listu* ne osjećam dobrodošlo ni sretno već dulje vrijeme, to je sretno razvrgnuće jednog nesretnog braka, ali na vrlo nedostojan i nepošten način. Mislim da realna pravna osnova za dati mi otkaz ne postoji.

Upravo mi je objavljen roman 'Bolest svijeta' - koji, između ostaloga, govori i o tom nesretnom braku, odnosno patnjama, ne samo mojim, već tisuća ljudi, strahovima, i dvojbama, biti slobodan ili ne, dati otkaz ili ne, o tome kako samo egzistencija i preživljavanje postaju motivi čovjekova rada. Kompromis me je mučio, mučilo me što radim posao u kojem ne mogu iskazati svoje pune potencijale, iako nisam nikada bila pod eksplicitnim pritiskom. Moji tekstovi su zbog drugačijeg načina pogleda na stvari, ponekad doživljavani kao pljuska, ali su na koncu objavljavani. Osobito sam imala dobru suradnju sa svojom urednicom, koja je plemenita osoba", navodi Gromača.

Želi jedino da, ukoliko postoji medij koji bi želio dati prostora pisanju osobe kao što je ona - slobodoumna, apsolutno neovisna, iza koje ne stoji nikakva paradigma moći, već znanje, utemeljenost i ugled, domaći i međunarodni, književni i novinarski - da joj se jave, jer će rado ustupiti svoju stručnost i viđenja nekome tko to zna cijeniti.

"Područje mog rada je kultura i umjetnost, ali naravno, povezano i sa društvenom kritikom", dodaje.

Susan Sontag: Kao što je svijest u jarmu tijela Dnevnici i bilješke 1964–1980.

*Domino, Zagreb, 2015. (prevela s engleskog
Mira Gregov)*

Godine 2015, zagrebačka udruga „Domino“ objavila je drugu knjigu dnevnčkih zapisa Susan Sontag, „Kao što je svijest u jarmu tijela – dnevnici i bilješke 1964 – 1980.“ (knjigu je s engleskog prevela Mira Gregov). Prva knjiga dnevnika Susan Sontag „Ponovno rođena – dnevnici i bilješke 1947 – 1963.“ objavljena je također u Domino biblioteci 2011.

Susan Sontag (1933-2004), američka esejistica, autorica niza romana, publicistkinja, poznata i po svom angažmanu za ljudska prava, kritici društvenih odnosa i vlade SAD-a, smatra se jednom od najvećih umova 20. stoljeća. Objava njenih knjiga dnevnčkih zapisa, koje je počela kontinuirano voditi već od svoje 15. godine, kada je, kao iznimno napredna djevojka upisala studij književnosti i filozofije na sveučilištu Berkley, a koje je vodila do svoje smrti, u svijetu je izazvala golemi interes. To nimalo ne čudi, s obzirom na veličinu i važnost njena načina promišljanja, a koji je ostao zabilježen u njenim čuvenim esejističkim knjigama, i u onim literarnim, prevedenim na više od trideset jezika, od kojih je jedan dio poznat domaćoj čitalačkoj publici (poznate su njene esejističke knjige „O fotografiji“, „Stilovi radikalne volje“, „Bolest kao metafora“, „AIDS i njezine metafore“, „Prizori tuđeg stradanja“, kao i romani „Pribor za umiranje“, „Ja, etcetera“, „Vulkanski ljubavnik“, „U Americi“, „Dobročinitelj“, za koje je primila mnoge nagrade). Djelovala je i kao kazališna i filmska redateljica.

Susan Sontag

Ono što Susan Sontag bilježi kao specifičnu, a što je zrcali i u ovoj vrhunskoj knjizi iznimne dubine i snage, jest, kako je zabilježeno u Leksikonu književnih biografija – „ozbiljna predanost, neumoljiva inteligencija kojom analizira modernu kulturu na gotovo svakom mogućem nivou – umjetničkom, filozofskom, književnom, političkom, moralnom. Jezik kojim je

govorila doticala je suštinu stvari, otvarajući pitanja koja drugi nisu željeli niti čuti“ – tako je bilo već i sa najranijim radovima, knjigama eseja „Bilješke o kiču“ (1964) ili „Protiv tumačenja“ (1966), gdje problematizira sva tumačenja umjetnosti kroz povijest, i staje u obranu umjetnosti kao kvalitete sui generis, vrijednosti kojoj nije potrebno prevođenje, ali kojoj je potrebna zaštita od štetnog, pogrešnog interpretiranja, sugerirajući kako uvijek „moramo vidjeti više, čuti više“...

Pojava i djelo Susan Sontag u svakoj su tradicionalnoj i konzervativnoj kulturi, limitiranoj religioznom, elitističkim i drugim podlogama, na jedan način neshvaćeni – označavani kao suviše subverzivni, suviše slobodni, radikalni. No njena pojava i rad također se iščitavaju kao herojski, jer je svoju estetsku, pa i moralnu osjetljivost i rafiniranost izvela iz vlastitih unutarnjih sustava, koje je izvana bilo nemoguće osujetiti zbog njene iznimne obrazovanosti, znanja kojega je izgradila prije svega u vlastitoj čitalačkoj osamljenosti, a koje su prestižni univerziteti samo nadopunili i formalno učvrstili. O nevjerojatnoj količini i smislenom, povezanom ustroju vlastita znanja, o njegovoj uperenosti i utopističkom naumu njegove upotrebljivosti svjedoči i ova knjiga dnevnika, kojoj se s velikom zahvalnosti može okrenuti svaki intelektualno i stvaralački usmjeren duh – ne kako bi uz njenu pomoć proširio vlastito viđenje ikoničke figure i kulturološko društvenog značaja Susan Sontag, iako je i takvo što posve sigurno moguće, već kako bi, prije svega, kroz mnogostrukosti zrcaljenja koje otvaraju njene duboke zapitanosti, od onih intimnih, do općih i estetsko moralnih, svakako i političkih, sagledao sama sebe.

Carlos Fuentes je Susan Sontag uspoređivao s renesansnim humanistom Erazmusom, ona je, kazao je, „svoje znanje nosila u svom mozgu“.

„Ne znam ni jednog drugog intelektualca koji tako jasno misli i koji bi bio sposoban to sve povezati, spojiti“, zapisao je. No znanje i ogroman intelektualnih habitus kojega je, sasvim osviješteno, posjedovala, od nje nisu učinila zatvorenu, natjecateljski usmjerenu, zlobnu elitisticu – kroz njene intimne bilješke koje sada imamo prigodu čitati, vidimo jasno da je Susan Sontag bila od onih rijetkih intelektualaca koji su s radošću i poniznošću, s uviđavnim poštovanjem pristupali prema tuđim, vrijednim mislima i djelima. Svakako da je tome doprinio i bespoštedan uvid u samu sebe, svjesnost o vlastitim ograničenjima, uvjetovanostima, emotivnim ranjivostima, kojima ne oskudijeva niti jedno biće, a od kojih ova književnica nije bježala. I o svome književno kritičkom radu nije prema sebi bila štedljiva, priznajući u ovim zapisima kako je nekada često znala „napadati“ one za koje je osjećala da su slabiji od nje, ili da joj ne mogu nauditi... No tu je i njena usamljenost, zbog misaone iznimnosti koja ju je

karakterizirala, a kroz koju je radost zbog novog i lijepog bila još veća, kao potvrda da u vlastitim nastojanjima nije posve sama.

Kako je u jednom svom, vrlo temeljitom eseju o Susan Sontag, objavljenom u bosansko-hercegovačkom časopisu „Odjek“, čija je ujedno i urednica, književnica i publicistkinja Nermina Kurspahić ustvrdila, kada su teoretiziranje, ali i književni rad Susan Sontag u pitanju, uvijek je riječ o mnogo više stvari koje pojmovno prevazilaze jednoznačna određenja. Njeni su romani često pisani u maniri struje svijesti, prikazujući likove koji žive u košmaru svojih misli, eseji i kritike podržavali su avangardnu i ne etabliranu umjetnost, pa je zbog svojih hrabrih istupa i tekstova proglašavana „majkom moderne“ u Americi. U tom smislu i ovi dnevnički zapisi nisu samo obični dnevnički zapisi, već i vrhunska literatura, koja obiluje probranim i vrijednim citatima drugih knjiga i ličnosti, s kojima je tijekom jednog dijela svog životnog puta dolazila u doticaj. Ta se sklonost citatnosti ponovno referira na ostatak književnog rada Susan Sontag, kojemu je jedna od ideja vodilja bila spoznaja da literatura i nije drugo do li serija referenci i aluzija. Samo književno stvaralaštvo, vidljivo je to i u ovim zapisima, bilo je ovoj autorici puno važnije od njena, često stavljanog na prvo mjesto, esejističko kritičarskog rada.

„Misao nikada nije teška – teška je tjeskoba koja s njom dolazi...Na svoj život gledam s iščekivanjem... Zanimarujem velika društva zbog gladi za punoćom kakva je moguća jedino u dijalogu (uglavnom verbalnom, katkad fizičkom) s jednom osobom... Mislim da sam spremna naučiti pisati. Misliti riječima, ne idejama... Biti intelektualac znači biti privržen pluralnosti kao inherentnoj vrednoti i pravu na prostor za kritiku (prostor za kritičku opoziciju unutar društva)...“

Misli i susreti Susan Sontag s mnogim važnim ljudima koji su obilježili našu epohu (György Konrád, Emil Cioran, Josif Brodsky...), njeni prolasci kroz razna umjetnička i filozofska djela (S. Weil, G. Flaubert, A. Camus...), intimni svijet, putovanja i društveni angažmani, puno je toga isprepletano u ovim tekstovima koji se svojom moći i stimulativnosti izjednačavaju, kako je već i primjećeno, s mnogim drugima ove vrste intelektualnih svjedočanstava u povijesti svjetske literature i umjetnosti – poput dnevničkih zapisa T. Manna, E. Jünger, W. Gombrowitza, M. Frisha, M. Krlež, A. Tišme, B. Pekića... U vremena kada se vrijednosti koje su se do jučer činile nedvosmislenima čine temeljito poljuljanima, čitanje dnevnika i bilješki Susan Sontag, može djelovati kao utjeha, jer vraća vjeru u snagu i opstojnost kulture, ali i poziv – kako sama kaže – ne na pasivnu melankoliju i predavanje, već na budnost, mudro i odmjereno, promišljeno, no svakako djelovanje.

Radetzky marš

Roman o raspadu jednog carstva

Roman Josepha Rotha, austrijskog književnika židovskoga podrijetla je roman koji odražava život u vrijeme raspada Austro-Ugarske Monarhije

Roman *Radetzky marš* Josepha Rotha, austrijskoga književnika židovskog podrijetla, poput velikih djela Thomasa Manna ili Stefana Zweiga, remek-djelo je srednjoeuropske književnosti. To je roman koji izvanredno odražava život u Austro-Ugarskoj Monarhiji i još bolje atmosferu uoči raspada velikog carstva. Joseph Roth svojim je romanom dao veliku izmišljenu obiteljsku sagu pripovijedajući o trima generacijama muškaraca Trotta, kroz čije se sudbine reflektiraju i događaji o propasti Austro-Ugarske Monarhije. Roman počinje opisom spašavanja cara Franje Josipa u poznatoj bitci kod Solferina 1857. godine. Prvi od njegovih glavnih likova – slovenski seljak Joseph Trotta – postaje junak jer je igrom slučaja spasio život tada osamnaestogodišnjem caru i za to dobiva plemstvo – on i njegovi nasljednici postaju baruni Von Trotta. Ali pisac je ključnim događajem u romanu pokazao kako je povijest zapravo izmišljeno sjećanje, takva prošlost često je jedina slika svega što se nije dogodilo. Povijest je više puta upravo ono što piše u čitankama ili knjigama, prošlost postaje neočekivano ono čega se sjećamo da je pisalo u čitankama ili uopće da smo negdje pročitali. Ponekad su neistine i „lažni događaji“ jedina povijest koju svi ponavljaju te opće sjećanje koje čuva od zaborava, a to je i jedno od središnjega pitanja najboljega Rothova djela. Naime, taj prvi Von Trotta, „junak iz Solferina“, mnogo godina poslije u sinovoj čitanci nailazi na opis događaja koji mu je promijenio život, ali službena je povijest daleko od stvarne prošlosti. On želi da se pamti samo istina, pa sada „junak iz Solferina“ tumači da je zapravo bez nakane reagirao na carevu nepromišljenost, koji je dalekozorom promatrao bojišnicu i postao meta neprijatelja. Trotta je skočio da zaštiti cara i sam biva ranjen. No poslije su dodani detalji koji njegovo djelo čine velebnijim i važnijim i on nepravedno postaje veliki junak. U tekstu u čitanci spominju se konji i veliko herojstvo, a on nikada nije ni bio u vojsci u konjaništvu i taj lažni službeni opis pokušava ispraviti, ali dobiva odgovor da je to ionako samo „štivo za djecu“. Naivni i pošteni nekadašnji seljak, kao vojnik idealist, ne može se nikako pomiriti s neistinitom pričom. On osobno posjeti cara tražeći od Veličanstva da se sporni tekst promijeni. Na kraju

Trotta dobiva što je htio, tako da je čitav tekst izbrisan iz čitanki, ali njega prati do kraja života veliko nezadovoljstvo da mu je nanesena nepravda. Ostaje zaključak da je nekad bilo jednostavno i lako vjerovati u cara i monarhiju te za njih ako treba i ginuti, a sada se pred nekad jednostavnim i skromnim slovenskim seljakom odjednom rastvorio procjep između lažne slike i stvarnosti. Ujedno je to doba kada je gotovo sa svijetom u koji se moglo vjerovati. U čitavom romanu osjeća se neizlječiva nostalgija za Monarhijom, odjednom se pojavljuje nacionalizam, koji Roth krivi za sve tragedije koje će poslije doći. A sa željom za stvaranjem pojedinačnih država – nakon atentata na prestolonasljednika u Sarajevu – ta se velika država i raspala. Prijelaz je to iz svijeta velikoga carstva u novi svijet kapitalizma i nacionalizma, na koji se njegovi poklonici, među njima časnici i državni službenici, nikako ne mogu naviknuti. Rothovi romani prikazuju portrete idealista u tijelu slabića, a takav je upravo i unuk „junaka iz Solferina“.

Priča je to o žrvnju velike povijesti i politike koja se odražava na živote običnih, malih ljudi, koji nemaju nikakva utjecaja na povijesna zbivanja, ali postaju žrtve velikih povijesnih događaja. Tako će junak bitke kod Solferina i sin običnoga slovenskog seljaka, razočaran, svome sinu Franzu zabraniti da ikada postane vojnik, pa će on postati kotarski načelnik, ali će zato njegov sin Carl Joseph, unuk „junaka iz Solferina“ koji odmalena gleda portret svog „velikog i slavnog“ djeda postati časnik. Naime njegov otac, državni činovnik, nameće mu vojni poziv i on postaje najprije konjanički poručnik, da bi poslije nezadovoljan životom u vojsci počeo kockati zbog čega upada u dugove, napušta vojsku i završava život, ne na bojnopolju, već od zalutala metka, pomažući žednim vojnicima. Zanimljivo je da Trotte, otac i sin, kroz čitav roman pišu štura pisma koja su prazne fraze pa se vidi da je odnos oca i sina izgrađen na nekom izmišljenom idealu odnosa očeva i sinova. Tek nakon sinove smrti otac mu postaje na neki način bliži.

Tri generacije nesretnih Trotta – svaka je žrtva one prethodne. Slika je to ljudske egzistencije u vremenu u kojem je čovjek samo lutka na vjetrometini velikih povijesnih zbivanja. Glavni likovi, trojica baruna, puni su slabosti: prvom je važno istinoljublje i poštenje prije svega, odbija prihvatiti laži u čitankama i pada kao žrtva vlastitih staromodnih uvjerenja, kod drugog dugo vlada činovnička krutost i strogost, a kod trećeg samokažnjavanje zbog neuspjeha, naime nesretno završavaju i njegove ljubavi – prva s udatom ženom koja rano umire, drugi put krivac je smrti jedinog prijatelja, jer je nesmotrenošću izazvao zlobne komentare pa muž osramoćene žene, liječnik Max Demant, sin židovskoga krčmara, u dvoboju pogine. Na kraju Carl Joseph u dosadi provincijskoga gradića postaje ljubavnik znatno starije žene, kojoj je on prolazna avantura, zbog nje odlazi često u Beč i upada

u sve veće dugove. Dosadan život u malom mjestu na granici carstva ispunjava odlaskom u Casino, kocka, posuđuje novac i pada sve dublje, doživljava samo gorka razočaranja, a vrhunac je propast Monarhije i njegov odlazak iz vojske, iako počinje rat. Na kraju apsurdno pogiba noseći vedro vode.

Čitav je Rothov svijet pesimističan, likovi su puni nostalgije i ne upravljaju sami svojim životima, već se prepuštaju idealima države i carstva kojima su slijepo vjerovali. Austro-Ugarska Monarhija u to je doba, pogotovo u vrijeme unuka „junaka iz Solferina“, samo ruševina, mnogi su ponosni da žive u takvoj državi, ali njezin kraj najviše se nazire u pograničnim gradićima, na samoj granici velikoga carstva. Suprotnost svima jest lik grofa Chojnickog, koji je najbogatiji poljski zemljoposjednik, pričuvni konjanički časnik, neženja koji mnogo putuje i posjećuje Rivijeru, jedini u tom kraju govori o caru da je „starac bez misli a vlada banda glupana, Carevinsko vijeće skup lakovjernih i patetičnih idiota, državne vlasti podmitljive, kukavičke i lijene“ i upozorava da država puca po šavovima i počinje se raspadati: „Ovo carstvo mora propasti. Čim naš car sklopi oči, raspast će se na stotinu komada“ (str. 131), a pisac naglašava „poručnik Trotta naslućivao je katkada tamnu težinu proročanstva“ (str. 132). U to doba vojska i policija puca po pobunjenim radnicima, bez pravog razloga, jer takva je zapovijed, dok nekoliko stotina kilometara dalje car uživa na državnoj paradi, a već se nazire kraj njegove vladavine. Tako je Njegovo Veličanstvo u svojoj glavi mislilo o tim i takvim vojnim mimohodima: „Nije shvaćao ništa o smislu tih manevara. Znao je samo da su se *plavi* borili protiv *crvenih*. Morali su mu sve objašnjavati. Tako dakle, govorio je uvijek iznova. Veselilo ga je što ljudi vjeruju da želi razumjeti, a ne može. Glupani, mislio je. Odmahivao je glavom. No ljudi su mislili da mu se glava njiše zato što je star“ (str. 214).

Rothova je genijalnost u tome što i car postaje u jednom trenutku običan čovjek i daje mu iste osobine kao i svojim junacima, pa ostarjeli Franjo Josip noću razbija glavu istim pitanjima kao nekoć slovenski seljak Trotta koji mu je spasio život: „U noći nije mogao spavati, a svuda oko njega spavalo je sve što je trebalo stražariti nad njim, car ustade iz kreveta u dugoj, izgužvanoj spavaćici i polako, polako da nikoga ne probudi, otvori visoko, usko prozorsko krilo. Stajao je tako neko vrijeme, udisao hladan dah jesenske noći i gledao zvijezde na tamnoplavome nebu i crvenkaste logorske vatre vojnika. Čitao je jednom neku knjigu o njemu samome, u kojoj stajaše rečenica: *Franjo Josip Prvi nije romantičar*. Pisali su o meni, mislio je stari čovjek, da nisam romantičar. Ali ja volim logorsku vatru. Volio bih biti običan poručnik i biti mlad“ (str. 209). Tako car bespomoćan žali nad svojom mladošću dok je njegova Monarhija bespomoćan ranjenik koji izdiše na smrtnoj postelji.

Ni car nije lišen takva životnog osjećaja: „Ljudi su mislili da car Franjo Josip zna manje nego oni jer je toliko stariji od njih. Vidio je da sunce u njegovu carstvu zalazi, ali nije govorio ništa. Znao je da će umrijeti prije nego što ono propadne“ (str. 107).

Treba reći da je sam naslov romana simbolika i podsjetnik na slavu velikog carstva, jer se ova slavna koračnica najčešće svirala u to doba. Čuveni *Radetzky marš*, op. 228 Johanna Straussa svakako je jedan od najpopularnijih marševa ikada napisanih. Posvećen je austrijskom feldmaršalu Josephu Radetzkom, a kada su prvi put čuli taj marš, austrijski su vojnici, ponoseni muzikom, krenuli lupati nogama o pod u ritmu muzike. Tako na 251. stranici romana Roth piše o najmlađem Von Trotti: „... preobrazio se opet neopazice u učenika kadetske škole Trottu, koji je nekoć na balkonu očeve kuće slušajući zvuke *Radetzkyjeve koračnice* želio poginuti za Habsburgovce i Austriju“. Zaista je poznata i poletna Straussova kompozicija, ulijevajući hrabrost, podizala moral i postala sinonim veličine i moći austrougarskog carstva. No po svemu se u romanu osjetilo da svijet *Radetzky marša* neumoljivo ide tom „nekom mjestu“ na kojem Monarhiju čeka propast, cara smrt, a trojicu Trotta zaborav. I sam Joseph Roth s carevom smrću i s raspadom habsburške domovine gubi sigurnost, pa je tomu gubitku posvećen njegov književni opus, a s dolaskom Hitlera zauvijek napušta Austriju i do kraja života ostaje u Parizu.

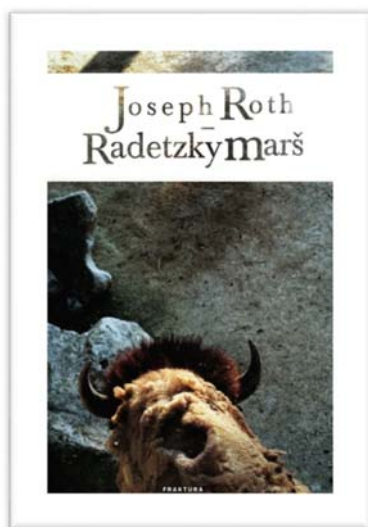
Joseph Roth, u romanu na nekoliko mjesta spominje Židove. Prvo opisuje crvenokose Židove koji su trgovci u provincijskom gradiću, zatim je tu već spomenut Trottin jedini prijatelj, vojni liječnik, koji se prepušta sudbini, ne želi pucati i namjerno pogiba u dvoboju, a opisan je i carev susret sa skupinom Židova, čije običaje ni riječi car nije posve ni razumio. Jedinu veću ulogu ima Kapturak, koji Trotti posuđuje novac, njegovi drugovi u jednom trenutku čak viču „ta krvopija, taj Žid“ (str. 149), ali su se poslije toga svi ukočili jer su se sjetili da i jedan među njima ima oca Židova! Ali da bi se spasila čast loze Trotta dolazi *narodba s vrha* pa je Kapturak „jednostavno protjeran, jer daleko je sezala ruka Franje Josipa“ (str. 272), koja je pomogla da se spasi uspomena na junaka iz Solferina.

Poslije vijesti o ubojstvu u Sarajevu „domovina obitelji Trotta raspala se i drobila“ (str. 289) i shvativši da je „Monarhija mrtva“ Trotta traži otpust iz vojske! A njegov otac, kotarski činovnik, pripadnik druge generacije obitelji Trotta – umire kada i njegov car, jer ni jedan ni drugi nisu nadživjeli Austriju.

Roman *Radetzky marš* prvi je put objavljen je 1932, a kod nas je izašao u nakladi Frakture iz Zaprešića 2014. u izvrsnom novom prijevodu Milana Soklića s njemačkog jezika, no nije naišao na interes koji zaslužuje. Iako je to po stilu i tematici djelo 19. stoljeća, njegova je tema vizionarska i suvremena.

Čitajući o velikoj i moćnoj državi, o svim slabostima i konačnom raspadu Austro-Ugarske Monarhije, neizbježno se nameću pitanja i dileme, pa i usporedbe pozitivnih i negativnih strana davno propala velikog europskog carstva, kao i novih oblika državnih zajedništva u Europi – ili u suvremenim unijama i savezima. S druge strane, svjedoci smo pak nastajanja novih država i težnji da se u nekim državama stvore nove nacionalne države. Što sve takvi oblici povezivanja ili raspada država donose, povijest je već pokazala, a Joseph Roth je to izrazio umjetničkim prikazom atmosfere i raspada jednog carstva kroz sudbinu triju generacija. Na nama ostaje da noseći teret nasljeđa prolazimo vlastitim iskustvom.

O piscu

Joseph Roth (Brody, Galicija, Austro-Ugarska, 1894–Pariz, 1939) bio je književnik i novinar. O njegovu se djetinjstvu zna malo. Studirao je u austro-ugarskom Lembergu (danas Lviv u Ukrajini) i u Beču. Od 1916. do 1918. služio u austro-ugarskoj vojsci. Nakon rata radi u Beču i Berlinu kao novinar i redovito piše za „Frankfurter Zeitung“ (1923–1932). U tom je razdoblju napisao nekoliko romana, uključujući Radetzky marš (1932) o posljednjim danima Austro-Ugarske Monarhije. Česte su teme njegovih djela moralne dileme junaka koji žive u vrijeme dekadencije i odumiranja tradicionalnih vrijednosti, zapleti se često bave problemom odnosa oca i sina, a ostarjeli car Franjo Josip javlja se kao očinska figura. Godine 1933. Roth je emigrirao u Pariz, gdje je proveo ostatak života.

Neka od njegovih djela: Paukova mreža (Das Spinnennetz, 1923), Pobuna (Die Rebellion, 1924), Hotel Savoy (1924), Tihi prorok (Der stumme Prophet, 1929), Kapucinska grobnica (Die Kapuzinergruft, 1938), Legenda o svetom pijancu (Die Legende vom

heiligen Trinker, 1939), Job (Hiob, 1939), Radetzky marš (Radetzky marsch, 1932), Careva bista (Die Büste des Kaisers, 1935), Židovska lutanja (Juden auf Wanderschaft, 1937), Priča o 1002. noći (Der Geschichte von der 1002. Nacht, 1939).

Kritika o knjizi

„Radetzky marš jedna je od nekoliko najvažnijih knjiga našega habsburškog praidentiteta. Na način turskog i bosanskog Andrića, hrvatskog i jugoslavenskog Krležu, naš je i Joseph Roth. Bolje nego igdje, u tom romanu piše što smo izgubili 1914, kada je Austro-Ugarska objavljujući rat Srbiji objavila rat za vlastitu propast. U svojim mislima i osjećajima, mi smo i danas žrtve i atentatori iz toga rata.“

Miljenko Jergović

„Remek-djelo... Cjelokupni opus Josepha Rotha nije ništa manje nego *tragedie humani* ostvarena književnim sredstvima. Nijedan drugi suvremeni pisac, pa ni Thomas Mann, nije se toliko približio postizanju cjelovitosti – one koja nas čeka na vrhu klizavoga jarbola uz koji se ne prestajemo pokušavati popeti, a koju Lukacz naziva našim iluzornim ciljem.“

Nadine Gordimer

Novi Omanut br.135

Nikos Kazantzakis

Kad će jednom čovjek postati čovjek?

Bilo je vrijeme kad sam znao kazati: to je Turčin, to je Bugarin, a ono Grk. Kad bi ti, gospodaru, znao šta sam za domovinu činio, kosa bi ti se od groze naježila. Klao sam, krao sam, palio sela, silovao žene i cijele obitelji uništavao... Zašto, zašto? Zato što su bili Bugari i Turci. O ti huljo, o ti jadni nitkove! – tako se rugam samom sebi

– Spavaj, Zorbase! – rekao sam. Odmori se, za danas je dosta! Znaš da je sutra svečanost! Ta, ukopat ćemo prvi stup za žičaru. Umolio sam popa Stjepana da dođe na svečanost.

– Gospodaru, dobro si učinio što će doći pop s ovnujskom glavom, a i uglednije iz sela moramo pozvati. Podijelit ćemo svijeće da ih zapale. To će biti lijepi prizor, a pomoći će našem pothvatu. Ne čudi se, što baš ja tako govorim. Ja imam svoga boga i svoga đavla za moju vlastitu upotrebu, ali što se tiče ostalih...

Nasmijao se. Nije mogao usnuti; vrelo mu je u glavi.

– O da mi je živ pokojni djed! – reče on... – Pokoj mu vječni! Bio je danguba kao i ja, pa ipak je taj bezbožnik hodočastio na sveti grob te postao hadžija. Sam bog zna kakvi su bili njegovi ciljevi. Kad se povratio u selo, upitao ga jedan od njegovih srodnika, neki nepopravljivi kradljivac koza: – Ej, prijatelju, zašto mi nisi donio bar iver od svetog krsta? – Varaš se! – odgovorio mu je moj pokojni djed. – Nisam na te zaboravio! Dovedi predvečer popa da posveti moći, a budi i ti prisutan. Za obred donesi pečeno odojče i vina. To donosi sreću!

Djed se navečer vratio kući, istrgnuo je iz crvotočenih vrata komadić drveta, koji nije bio veći od rižina zrnca. Zamotao ga u pamuk, odozgo kapnuo kap ulja i sad čekao da se odigra i drugo. Kroz nekoliko trenutaka eto ti bratućeda sa svećenikom, odojčetom i vinom. Pop se ognuo epitrahiljem i obavio posvetu. Zatim je bila predaja moćiju i svi poslije toga navalše na pečenku. Vjerovao ili ne, gospodaru, taj je rođak tad kleknuo pred komadić drveta i molio mu se. Od tog časa nosio je moći kao ogrlicu oko vrata i postao drugi čovjek. Potpuno se izmijenio. Izgubio se u planinama, udružio se s hajducima i razbojnicima. Zajedno su palili turska sela. Bio je neustrašivi borac,

znao se boriti usred puščane vatre. Čega bi se bojao? – Nosio je oko vrata iver svetoga krsta. Olovo ga nije moglo ubiti.

Sad, kad je to ispriповijedao, prasnuo je u grohotan smijeh.

– Glavno je vjerovati u neku ideju, – reče on. – Ako je u tvojoj duši jaka vjera, tad i iver iz starih vrata postaje relikvija. A ako ne vjeruješ, tad je i cijeli sveti krst samo drvo iscrvotočenih vrata.

Divio sam se Zorbasovu duhu, jer je on znao sve objasniti i iz njega su vrcale misli poput varnica.

Upitao sam ga:

– Zorbase, jesi li ikad bio u ratu?

– Ne znam! – odgovori namrštivši čelo. – Ne mogu se sjetiti u kakvom sam ratu bio.

– Htio sam reći da li si se borio za domovinu?

– Radije govori o nečem drugom. To su zaboravljene i prohujale gluposti.

– Zar ti to, Zorbase, zoveš glupostima? Zar te nije stid? Tako ti govoriš o domovini?

Zorbas me gledao sa strane. Ja sam ležao u postelji. Nada mnom je gorjela uljanica. Pogledao me strogo, zafrknuo vrškove brkova prstima obiju ruku i na kraju progovorio:

O ti nepopravljiva naivnosti! O ti rođena cjepidlako s mozgom nekog školnika? Zar je sve ono što sam ti kazao, ne zamjeri, nestalo kao para, dragi gospodaru?

– Kako to misliš? – usprotivio sam se. – Ja sve to shvaćam, Zorbase! Kunem ti se, ja sve to razumijem!

– Da, razumiješ, ali samo mozgom. Ti ovako veliš: To je tačno, a ono lažno; to je tako, a ono onako; ti imaš pravo, a on krivo. Nego, reci mi, kamo nas to vodi? Ja, naprotiv, dok ti govoriš, promatram tvoje ruke, tvoje noge, tvoje grudi. Sve je to nijemo. Ništa mi ne kažu. Kao da u tvojim žilama ne teče krv. Pa, kako ti možeš sve to razumjeti? Zar samo glavom? Pfff!

– Dragi moj Zorbase, nemoj me prisiljavati na odgovor! – viknuo sam da bih ga izazvao. – Vjerujem, da te mnogo ne boli glava za domovinom, o ti zgubidane!

Razbjesnio se i tako udario šakom po zidu da su začegrtale limenke za ulje.

– Ja sam, koga vidiš pred sobom, – počeo je gnjevan, sam istkao svetu Sofiju na marami od vlastite kose i nosio je kao amulet na svojim grudima. To je bio vez mojih grubih prstiju, istkan od moje kose, što je tada bila gavranove boje. To sam bio ja, koji s tobom razgovara, što se borio s Pavlom Melasom (grčki časnik, što se istakao u borbi s komitama) u make-donskim planinama. Bio sam tada momak od oka, div, stasom viši od naše daščare. Nosio sam nabranu suk-njicu od pasa do koljena, dokoljenice od čohe, amulet, iskrivljenu sablju, nabojnjaču i za pojasom kubure. Bio sam u jednu riječ natovaren željezom i srebrom, a kad sam se kretao, sablja mi je, koja je visjela o boku, toliko tandrkala, kao da maršira cijela jedna četa. A sad pogledaj što je od mene ostalo? Dođi bliže i vidi!

Razdrljivo je košulju i otpasao hlače.
 – Uzmi svjetiljku! – naredio mi je on.
 Približio sam svjetiljku njegovu mršavom tijelu. Vidio sam ožiljak do ožiljka. Ostaci rana od tanadi i udaraca sabljom. Tijelo mu je bilo slično situ.
 – Pogledaj sad i ovdje!
 Zorbas se okrenuo i pokazao mi leđa.
 – Vidiš li? Ni traga ožiljcima... Shvaćaš li? Objesi svjetiljku na njeno mjesto!
 Ponovo je navukao hlače i košulju i sjeo na svoja stranjaču.
 – Gluposti! – kriknu pun gnjeva. Sramota! Kad će jednom čovjek postati čovjek? Nosimo hlače, okovratnike i šešire, a još smo uvijek mazge, vukovi, lisice i svinje. Kaže se da smo slika i prilika božja. Ko? Mi? Pljujem na te naše obraze!
 Strašne su se uspomene rojile u Zorbasovoj glavi. Mučile ga. Bio je sve uzbuđeniji. Propuštao je kroz svoje klimave i trošne zube nerazumljive riječi.
 Ustao je, zgrabio krčag s vodom i pio, pio dugim gutljajima. To ga je nešto umirilo.
 – Gdje god da mene dodirneš, – reče on, – moram zbog toga vikati. Pun sam ožiljaka i rana. Ne govori mi o ženama. Kad sam osjetio da sam muško, nisam se ni osvrnuo za njima. Ako i jesam, onda sam ih letimično dodirnuo poput pijetla i nestao govoreći: Nečiste kune, nečiste popadije, koje mi žele mozak isisati? Fuj! Proklete bile!
 Zgrabio sam onda svoju pušku i put pod noge. Odoh na sjever u pozadinu, gdje su bile komite. Jednog dana omrknuo sam u nekom bugarskom selu. Sakrio sam se u štali. Kuća je pripadala bugarskom svećeniku. Bio je to divlji i krvoločni komita. Taj bi noću svlačio mantiju, prurušio se u pastira, naoružao se i napadao grčka sela. Rano prije izlaska sunca vraćao bi se u selo, oprao sa sebe blato i krv, a onda služio u crkvi službu. On je nekoliko dana ranije na spavanju ubio grčkog učitelja. Ležao sam leđimice u balegi između dva vola. Navečer pop ušao u štalu da nahrani blago. U tom sam ga trenu napao i zaklao kao jagnje. Tad sam mu odsjekao uši. Bilo je to doba kad sam, kako vidiš, sakupljao bugarska ušesa. Zatim sam popove uši stavio u torbu i pobjegao.
 Poslije nekoliko dana vratio sam se opet u isto selo u po bijela dana kao pokućar. Oružje sam ostavio u planini. Htio sam kupiti kruha, soli i opanke za svoje drugove. Prolazeći pored jedne kuće nabasao sam na petero bosonoge i u crninu odjevene djece. Ona su stajala i pruženih ruku prosila. Bile su tri djevojčice i dva dječaka. Najstarije je moglo imati deset godina, dok je najmlađe bilo dojenče. Najstarija ga djevojčica držala na rukama, cjelivala ga i milovala da ne bi plakalo. Ne znam ni sam kako – možda po božjem nadahnuću – oslovio sam ih bugarski:
 – Čija ste vi djeca?
 Najstarije dijete oborilo glavicu i odgovorilo:

– Svećenika, što su ga prije nekoliko dana zaklali u štali.
 Oči su mi se ispunile suzama. Zemlja se počela oko mene vrtjeti kao mlinsko kolo. Naslonio sam se na zid i zemlja se prestala okretati.
 – Pridite bliže, djeco! Pridite!
 Onda sam odvezao kesu. Bila je puna turskih lira i talira. Kleknuo sam i ispraznio je.
 – Eto! Uzmite! To je vaše! Sve je to vaše!
 Djeca navališe i pokupiše novac.
 – To je vaše! Grabite! Uzmite! vikao sam.
 Ostavio sam im i košaru sa svim predmetima u njoj s riječima:
 – Sve je to vaše! Uzmite!
 Odmah sam zatim počeo trčati. Napustio sam selo. Izvukao amajliju, izvezenu svetu Sofiju pod košuljom i pokidao je na komadiće. Odmaglio sam kao da me gone divlje zvijeri. Trčao sam, trčao. Još i danas trčim.
 Zorbas se naslonio na zid, okrenuo se prema meni pa me stao promatrati.
 – Tako sam se oslobodio! – reče.
 – Oslobodio od domovine?
 – Da! Od domovine! – odgovori on odrješito i mirno.
 Malo je zatim produžio:
 – Oslobodio sam se od domovine, svećenikâ i novaca. Činilo mi se da se malo po malo osvješćujem. Oslobodio sam se teškog tereta. Kako da ti to razjasnim? Oslobodio sam se i malo po malo postao čovjek!
 Zorbasove su oči zablistale, dok su mu se usnice zadovoljno osmjehivale.
 Poslije kratke stanke, počeo je opet govoriti. Srce mu je življe kucalo, nije ga trebalo moliti.
 – Bilo je vrijeme kad sam znao kazati: to je Turčin, to je Bugarin, a ono Grk. Kad bi ti, gospodar, znao šta sam za domovinu činio, kosa bi ti se od groze naježila. Klao sam, krao sam, palio sela, silovao žene i cijele obitelji uništavao... Zašto, zašto? Zato što su bili Bugari i Turci. O ti huljo, o ti jadni nitkove! – tako se rugam samom sebi. Danas drukčije mislim jer sam upoznao ljude. Obično velim: To je dobar, a ono je zao čovjek! Ne velim: – To je Bugarin, a ono Grk! – Glavno mi je da li je taj čovjek dobar ili zao. Samo to pitam! Vjerujem da bih morao, jer sam stariji, tako mi kruha, što ga jedem, uopće prestati i s tim pitanjima. Što treba pitati da li je neko dobar ili zao! Žalim sve ljude. Želudac mi se podigne do grla kad ugledam čovjeka, ili kad znam da ga mogu uništiti. Tad velim samom sebi: – I taj jadnik jede, pije, ljubi i često je u nevolji, ima svog boga i vruga. I on mora jednoga dana drugome prepustiti svoje mjesto i nijem otići pod zemlju da ga rastoče crvi. Kako je jadan! Svi smo braća... Meso za crve...
 Obrnuto, ako je u pitanju žena, tad bi mi mogle oči od plača iskapati. Ti mi se rugaš, gospodar, što volim

žene. Zašto ih ne bih volio? To su slaba i nejakavost, one odmah klonu i smjerno se predaju.

Tako sam ti ja jednom opet stigao u neko bugarsko selo. Ko me izdao? Neki pripadnik grčke manjine, što je bio u seoskoj upravi; jadnik, niko i ništa, prokazao je kuću u kojoj sam bio odsjeo. Onda opkolili kuću. Pobjegao sam na doksat i počeo se skrivati skačući s krova na krov, sa zida na zid kao mačka. Budući da je bila sjajna mjeseci, gonio su vrlo lako otkrivali moju sjenu, pa je počelo puškarenje. Što sam trebao učiniti? Skočio sam u jedno dvorište. Tu je spavala neka žena. Probudila se ona, ustala i stajala preda mnom onako u košulji. Kad me je ugledala, htjela je zvati u pomoć. Ali, ja sam pružio ruku i rekao: – Molim te, šuti! Zgrabio sam je za grudi. Pobljerala je i klonula.

– Uđi! – šaputala je. – uđi! Mogao bi nas ko vidjeti! Ušao sam. Stisnula mi je ruku. – Jesi li Grk? – upitala je. – Da! Jesam! Nemoj me izdati! – Zagrlio sam je. Štjela je. Legao sam u njen krevet i srce mi je drhtalo od radosti.

– O moj dragi Zorbasa, to je žena, to je čovjek! Sve je to isto, da li je Bugarska, Grkinja ili Papuanka! Brate moj, nema tu razlike! Glavno je da je čovjek, čovjek. A zar se ti ne sramiš što ubijaš? Sram te bilo!

To sam mislio, dok sam uz nju ležao i dok me ta žena grijala. A ta domovina, taj bijesni pas, nikako me nije prestao progoniti. U zoru sam pobjegao prurušen u bugarsku nošnju, što mi je darovala ta udovica bugarska. Bilo je to odijelo njezina pokojnog muža. Poljubila me u koljena i molila me da se uskoro vratim.

Da, da, došao sam druge noći, ja rodoljub, došao sam kao divlja zvijer, ali s limenkama petroleja i zapalio selo. U tom požaru izgorjela je i ta nesretnica. Zvala se Ludmila...

Zorbasa je poslije tih riječi uzdahnuo. Pripalio cigaretu, povukao dva dima i onda je odbacio.

– Ti mi još govoriš o domovini! – nastavio je. Ti vjeruješ u gluposti, o kojima pišu te tvoje knjige... Ipak bi me mogao poslušati! Dokle god bude domovinâ, čovjek će biti zvijer, divlja zvijer... Ali ja sam se, hvala bogu, oslobodio od svega toga, čuješ li oslobodio! A šta ti misliš?

Nisam odgovorio. Sva pitanja što sam ih nastojao riješiti sjedeći za stolom u samoći, taj je čovjek riješio u planinama, na čistom zraku, i to s mačem u ruci.

Sklopio sam oči, duša mi je bila žalosna.

– Spavaš li, gospodaru? – upitao je Zorbasa nezadovoljan. A ja ovdje lijepo ležim i govorim, govorim, baš sam budala!

Nešto je nejasno mumljao smještajući se na ležaju. Poslije nekoliko trenutaka čuo sam ga kako hrče.

Nikos Kazancakis, *Doživljaji Aleksisa Zorbasa*, Svjetlost, Sarajevo 1962, str. 265-272.

Priredio Danijel Rajić

Prometej.ba

Amos Oz

Kako je umro prvi i poslednji hrišćanin

A onda se tokom vremena desilo iznenađenje. Čovek koga su poslali jerusalimski sveštenici da bi uhodio lažnog proroka iz Galileje i njegove pristalice i raskrinkao ih, postao je oduševljeni sledbenik

Te večeri, pošto je doneo kašu Geršomu Valdu i sačekao da je pojede, pokušao u kuhinji ostatke, oprao tanjir i kašiku, nahranio ribe, zatvorio prozorske kapke u biblioteci i popeo se u svoju sobu, Šmuel nije legao u krevet. Nije imao budilnik i znao je da ako jednom zaspi, nema izgleda da će se na vreme probuditi za noćni sastanak. Zato odlučio da probdi celu noć i siđe u pola tri da bi sačekao Atalju u kuhinji. On uključi lampu na pisaćem stolu, upali naftaricu i sačeka da se ravnomerno razgori plamen koji se kao skerletni cvet ogledao na metalnom zidu peći. Onda sede za sto i zagleda se neko vreme napolje, u mrak. Iz jednog od susednih dvorišta dopirao je mjauk mačaka u teranju i remetio tišinu noći. Noć je bila svetla, ali obrisi visokih čempresa skrivali su zvezde i opadajući mesec. Šmuel otvori jednu knjigu, pa drugu, prolista je, proveri svoje beleške, zatim izbrisa ceo pasus od pre dva dana koji mu se sada učini isuviše literaran. Stade da piše, ali kako je hemijska bila siva, prekopa fioku i pronađe jednu staru koja je možda pripadala nekom od ranijih stanara. To je bila lepa hemijska, pomalo teška, sa zlatnim uzdužnim prugama, zračila je toplinom koja je prijala njegovim prstima. Šmuel je pogladi, gurnu je u kosu, počea se njom i počea da piše.

„Rabin Leone da Modena, koji je krajem XVI i skoro do sredine XVII veka živeo u Veneciji, bio je sin bogate bankarske i trgovačke porodice. Izučavao je *Toru* kod različitih učitelja, ali je studirao i svjetovne predmete, kako je sam rekao: 'Pored ostalog sam naučio da sviram jedan instrument, pevanje, ples i pomalo latinskog.' Zanimao se za pozorište i muziku, čak je napisao nekoliko komedija i organizovao pozorišne predstave i koncerte. Na njegove propovedi su dolazili ne samo Jevreji nego i hrišćani, među kojima je bilo i običnih ljudi, plemića, pa čak i sveštenika. Rabina Leona da Modenu je u životu zadesila samo jedna velika nesreća, a to je bila njegova zavisnost od igara na sreću, što ga je dovelo na rub propasti i prosjačkog štapa. Poslednje godine proživio je u bolesti i siromaštvu.

Često je vodio rasprave sa hrišćanskim naučnicima i sveštenicima, a na kraju života je napisao raspravu protiv hrišćanstva pod naslovom *Štit i mač* (štit zbog napada hrišćana na jevrejstvo, a mač u rukama Jevreja, ne bi li dokazao ludost hrišćanske vere). Ta knjiga se razlikovala od svih prethodnih po tome što nije sadržala ni traga apologetike niti oštrih reči protiv hrišćanstva, već je načelno pozivala na upotrebu čistog razuma u dokazivanju istinitosti jevrejske i unutrašnje protivrečnosti hrišćanske vere. Da bi to objasnio, čitao je *Novi zavet* na svoj način, koji bismo danas nazvali kritičkim, zabeleži Šmuel u svesci. Rabin Leone je umro nakon što je završio samo pet od planiranih devet poglavlja dela *Štit i mač*. Smatrao je Isusa farisejom koji je svojim učiteljima protivrečio u sporednim pitanjima tradicije, ali nikada ga nije poricao, načelno. Isusu nikada nije palo na pamet, naglasio je rabin Leone, da sam sebe nazove božanskim.

Za to ne postoji dokaz ni na jednom mestu *Novog zaveta*: u celom se *Jevandjelju* ne može naći dokaz da je sam sebe zvao božanskim, on je sebe zvao čovekom, manjim od svog bližnjeg. 'A ja sam crv, a ne čovek; podsmeh ljudima i rug narodu.' On sebe, naprotiv, na desetina mesta u *Jevandjelju* naziva 'Sinom čovečijim'. Kad je prao noge apostolima, rekao je između ostalog: 'Jer Sin čovečji nije došao da Mu služe nego da služi, i da dâ dušu svoju u otkup za mnoge.'

Rabin Leone je napisao još nešto, i Šmuel nastavi da piše sve budniji i radosniji, umor spade sa njega dok mu se srce topilo, pa je skoro zaboravio noćni sastanak koji ga je čekao. „Znaj da je tada među Jevrejima bilo nekoliko sekti ... svi su priznavali Mojsijevo učenje, ali su se razlikovali po tumačenju u zavetima. Postojali su fariseji i književnici, od kojih su potekli učenjaci koji su napisali *Mišnu*, a pored njih sadukeji, boetusi, eseni i slične grupe... Nazarećanin je birao između njih... i naš rabin je odlučio da sledi sektu fariseja. I tako vidimo u *Jevandjelju* da je rekao svojim apostolima: 'Na Mojsijevu stolicu sedoš književnici i fariseji. Sve dakle što vam kažu da držite, držite i tvorite; ali šta oni čine ne činite...' Isus je dakle priznao ne samo pisanu *Toru* nego i usmena predanja. 'Ne mislite da sam ja došao da pokvarim zakon ili proroke: nisam došao da pokvarim, nego da ispunim.' I takođe je rekao: 'Dokle nebo i zemlja stoji, neće nestati ni najmanje slovice ili jedna titla iz zakona dok se sve ne izvrši.' Zatim je rabin Leone da Modena objasnio kako je i zašto Isus sebe nekoliko puta 'u zagonetkama' opisao kao Božjeg sina. Učinio je to iz didaktičkih razloga da bi pridobio mnoge pristalice, a ne zato što je sebe smatrao Božjim sinom. Sve ostalo, po rabinu Leoneu, samo su izmišljotine koje su mu pristalice pripisali posle smrti, stvari koje se nikada nisu mogle dogoditi i u koje nijedan razuman čovek na svetu ne može poverovati.“

Pored toga, Šmuel oko pola jedan zapisa u svoju svesku: „Juda Iskariotski je osnivač hrišćanske religije. Bio je imućan čovek iz Judeje, a ne ribar i prost seljak iz zabačenog sela kao ostali apostoli. Sveštenici u Jerusalimu čuli su čudne glasine o jednom neobičnom čudotvorcu iz Galileje, koji je tu i tamo po selima i zabitim gradićima na obali Galilejskog jezera pridobijao pristalice provincijalnim čudima. Jedan od nekoliko desetina navodnih proroka i čudotvoraca, od kojih su svi odreda bili ludaci ili varalice, ili oboje u isto vreme. Ali ovaj Galilejac je privukao više pristalica od ostalih varalica i njegova se slava širila. Zato je jerusalimsko sveštenstvo izabralo Judu Iskariotskog, imućnog, obrazovanog i pametnog čoveka upućenog u *Toru*, kako u pisanom tako i usmenom obliku, bliskog farisejima i književnicima, i poslalo ga da se priključi grupi vernika koji su sa Galilejcem išli od sela do sela. Trebalo je da se predstavlja kao jedan od njih i obaveštava jerusalimsko sveštenstvo o tom čudotvorcu i da li predstavlja posebnu pretnju. Pored toga, taj šarlatan je činio sva čuda u zabačenim selima, pred neukim seoskim stanovništvom koje je bilo sklono da poveruje svim mogućim čarobnjacima, veščima i varalicama. I tako Juda Iskariotski obuče poderanu odeću, zaputi se u Galileju, potraži i nađe Isusa i njegove pristalice, i priključi im se. Ubrzo se sprijateljio sa pripadnicima sekte, skupinom rđavo odevenih ljudi koji su pratili proroka iz jednog sela do drugog. Juda se sprijateljio i sa Isusom. Ubrzo je zahvaljujući bistrom umu i pritvorstvu postao Isusu veoma blizak, njegov čovek od poverenja, pripadao je najužem krugu apostola i čak postao blagajnik te skupine, dvanaesti u krugu apostola. Pored Mateja, bio je jedini koji nije poticao iz Galileje niti bio seljak ili siromašan ribar kao ostali.

Oz

A onda se tokom vremena desilo iznenađenje. Čovek koga su poslali jerusalimski sveštenici da bi uhdio lažnog proroka iz Galileje i njegove pristalice i raskrinkao ih, postao je oduševljeni sledbenik. Isusova ličnost i topla, privlačna ljubav kojom je zračio i koju je širio oko sebe, ta mešavina jednostavnosti, skromnosti, srdačnog humora i tople bliskosti sa svim ljudima, zajedno sa etičkim poletom, uzvišenom ima

ginacijom, pronicljivom lepotom Isusovih parabola i fascinacijom poruka preobrazili su razumnog, trezvenog, skeptičnog čoveka iz Kariota u vernog pristalicu koji se potpuno predao Galilejcu i njegovoj poruci. Juda Iskariotski je postao najbolji i najodaniji Nazarećaninov učenik.

Nije poznato da li se to dogodilo u jednoj noći ili je bilo plod procesa, preporoda“, zabeleži Šmuel u svesku, „ali to pitanje i nije naročito važno. U svakom slučaju, Juda Iskariotski je postao Juda hrišćanin. Najstrastveniji među apostolima. I više od toga: bio je prvi čovek na zemlji koji je svim srcem verovao u Isusovu božansku prirodu. Verovao je da je Isus svemoćan. Bio je ubeđen da će se uskoro otvoriti oči svim ljudima, od jednog mora do drugog, i da će videti svetlost, a onda će svet biti spasen. Ali da bi to postigao, Isus mora napustiti Galileju i otići u Jerusalim, odlučiti Juda, svetski čovek koji je mnogo znao o uticaju javnosti. Isus mora da osvoji kraljicu svih gradova na njenom terenu, da stekne ime u Jerusalimu i učini čudo pred narodom i očima celog sveta, neviđeno čudo od kada je Bog stvorio nebo i zemlju. Isus koji je u Galileji hodao po vodi, Isus koji je oživeo mrtvu devojčicu i Lazara, Isus koji je vodu pretvorio u vino i pukim polaganjem ruke ili dodiranjem svog poruba umeo da istera đavola i duhove iz bolesnika, mora da bude raspet pred očima celog Jerusalima. I pred očima celog Jerusalima živ će stići sa krsta i pred krstom stajati na svojim nogama, zdrav i prav. Ceo svet, sveštenici i običan narod, Rimljani i Edomljani, fariseji i sadukeji, eseni i Samarićani, bogati i siromašni, stotine hiljada hodočasnika koji su u čast proslave Pesaha pohrlili u Jerusalim iz celog Izraela i susednih zemalja, svi će pasti na kolena i ljubiti prašinu pod njegovim nogama. I tako će carstvo nebesko početi na zemlji. U Jerusalimu. Pred narodom i svetom. I upravu u petak pre praznika, pred okupljenim narodom“, zabeleži Šmuel. „Ali Isus je oklevao da prihvati Judin predlog i ode u Jerusalim. Njegovo detinje srce nagrizala je sumnja: Da li sam ja pravi čovek? Da li sam ja stvarno onaj pravi? Možda nisam podesan? Šta ako sam u zabludi? I šta ako me Otac na nebu iskušava? Šta ako to što sam uspeo da učinim ovde u Galileji, ne uspem da ostvarim u trezvenom Jerusalimu, u tom asimilovanom gradu, u tom helenizovanom, nepoverljivom gradu koji je već sve video i čuo i više se ničemu ne čudi? Možda je i sam Isus čekao na znak odozgo, na otkrovenje ili nagoveštaj, na neku vrstu božanskog odgovora na svoje sumnje: Da li sam ja onaj pravi? Juda nije odustajao: Ti si taj čovek, ti si Bog. Ti si Božji sin. Ti si božanski. Ti si predodređen da spaseš sve ljude. Nebo ti je dalo zadatak, ostvarićeš u Jerusalimu najveće od svih čuda, sići ćeš živ i zdrav sa krsta, i ceo Jerusalim će ti pasti pred noge. Čak će i Rim pasti pred tvoje noge. Dan tvog raspeća na krstu označiće spasenje sveta. To je poslednji ispit pred koji te stavlja

tvoj božanski otac i položićeš ga, jer si naš spasitelj. Posle tog ispita nastupiće spasenje čovečanstva. Tog dana započeće carstvo nebesko.

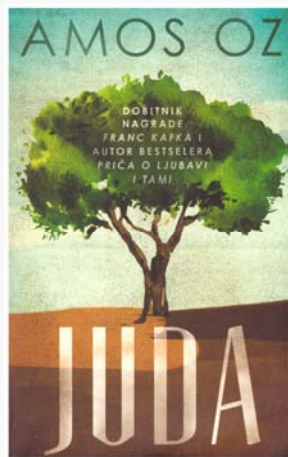
Posle mnogo razmišljanja, Isus se sa svojim apostolima zaputi u Jerusalim. Ali tu ga ponovo obuzeše sumnje. I ne samo sumnje već i strah od smrti u doslovnom smislu. Ljudski strah od smrti, krajnje ljudski strah ispuni mu srce. On 'posta žalostan u duhu', 'ležao je u samrtnim mukama', i govorio da je 'žalosna duša moja do smrti'. U Jerusalimu, posle poslednje večere, u Getsimanskom vrtu, Isus se molio Bogu: 'Sve je moguće Tebi; pronesi ovu čašu mimo mene.' Ali Juda mu je ulivao hrabrost i snagu: čoveku koji je hodao po vodi, pretvarao vodu u vino, isceljivao gubavce, izgonio đavole i oživljavao mrtve, neće biti nemoguće da siđe sa krsta i tako će navesti ceo svet da prizna njegovu božansku prirodu. Pošto Isus nije prestao da razmišlja i sumnja, Juda Iskariotski preuze na sebe pripremu raspeća. To uopšte nije bilo jednostavno: Rimljani se nisu interesovali za Isusa, jer je zemlja bila prepuna lažnih proroka i vračeva-mesečara, kao što je bio i on. Juda je jedva ubedio prijatelje među sveštenstvom da izvedu njegovog proroka pred sud: Isus im nije delovao opasniji od desetine njegovih podražavalaca koji su turali Galilejom i drugim zabitim područjima. Juda Iskariotski je morao da povlači veze, koristi dobre odnose s farisejima i sveštenstvom, ubeđuje, možda čak i podmićuje da bi izdejstvovao Isusovo raspeće na krst između dvojice inferiornih razbojnika na petak uoči Pesaha. Što se tiče trideset srebrnjaka, to su kasnije izmislili Juidini neprijatelji. Ili ih je izmislio sam Juda da bi zaokružio priču. Jer zašto bi tom imućnom čoveku bilo potrebno trideset srebrnjaka. U ono doba je prosečni rob koštao trideset srebrnjaka. A ko bi platio trideset srebrnjaka za izdaju čoveka koga je svako poznavao? Čoveka koji ni na tren nije pokušavao da se sakrije i zataška svoj identitet? Juda Iskariotski je to dakle izmislio, on je bio tvorac, impresario, reditelj i producent pozorišnog komada o raspeću na krstu. Što se toga tiče, bili su u pravu oni koji su mu se tokom svih generacija podsmevali i optuživali ga, možda još više nego što su slutili. Ali čak i kada se Isus u strašnim mukama na krstu borio sa smrću, sat za satom, pod žarkim suncem, a krv lila iz njegovih rana i muve sletale na njih, čak i kada mu dadoše ocat da pije, Juda nijedan trenutak nije prestao da veruje: ovog trenutka, sad će kucnuti čas. Sada će se raspeti bog uzneti, oslobodiće se klinova i sići sa krsta, pa će reći narodu koji će sa strahopoštovanjem pasti ničice pred njim: 'Ljubite jedan drugog.'

A sam Isus? Još je na izdisaju kada mu se mnoštvo ruglalo: 'Pomozi sam sebi; ako si sin Božji, siđi s krsta', uočavala njegova sumnja: da li sam ja stvarno onaj pravi? Možda se u smrtnom času grčevito držao Judinog obećanja. Poslednjih trunkama snage trzao je ruke prikovane klinovima na krst, trzao i urlao od

bola, trzao i dozivao oca na nebu, trzao i umirao, sa rečima iz psalama na usnama: 'Bože moj! Bože moj! Zašto si me ostavio?', sa rečima koje je mogao da izgovori samo samrtnik koji je verovao ili barem upola verovao da mu Bog može pomoći da izvuče klinove, da bi učinio čudo i sišao sa krsta živ i zdrav. Dok je izgovarao te reči, umro je od gubitka krvi, kao i svaki drugi čovek od krvi i mesa.

A Juda, kome je ovaj prizor uništio životni cilj, Juda koji je shvatio da je svojim delima prouzrokovao smrt čoveka koga je toliko voleo i poštovao, napusti mesto i obesni se.

Da“, napisa Šmuel u svoju svesku, „tako je umro prvi hrišćanin. Poslednji hrišćanin. Jedini hrišćanin.“

Odlomak iz romana *Juda* izraelskog pisca Amosa Oza; Laguna, Beograd 2016. str. 149-156

Prometej.ba

Međunarodni Buker Davidu Grosmanu

David Grosman je nagrađen za roman "Konj ulazi u bar"

Ovo je prvi put da nagrada ide izraelskom autoru

Izraelski pisac David Grosman dobitnik je ovogodišnje Međunarodne nagrade Man Buker za svoje najnovije djelo "A horse enters a bar" (Konj ulazi u bar), bolan portret izraelskog društva, ocijenio je žiri.

Ova nagrada za najbolje djelo stranog pisca prevedeno na engleski jezik i objavljeno u Velikoj Britaniji jedna je od najprestižnijih književnih nagrada u svijetu. Ovo je prvi put da ju je osvojio jedan izraelski autor. Roman je prevela na engleski Britanka Džesika Koen, čiji je izuzetan prevod pohvalio žiri, rekao je predsjednik žirija Nik Barli.

Nagradu u visini od 50.000 funti (56.800 eura) podijeliće Grosman i Koenova, javljaju izraelski mediji.

Ove godine su dva Izraelca bila među 13 autora na listi za ovu nagradu. Amos Oz bio je nominovan za svoje djelo "Juda", prvi roman koji je napisao u ovoj deceniji.

Predsjednik žirija Barli rekao je da Grosmanova knjiga "baca svjetlo na posljedice tuge, bez trunke sentimentalnosti", a takođe je govorio o Grosmanovoj spremnosti na emocionalne i stilske rizike.

"Svaka rečenica se računa, svaka riječ je važna u ovom vrhunskom primjeru piščeve vještine", rekao je Nik Barli.

Ovo djelo je prvi Grosmanov roman od smrti njegovog sina Urija, pripadnika izraelske vojske koji je poginuo na samom kraju rata u Libanu 2006. godine, navodi Frans pres.

Poslije te tragedije, Grosman je završio svoj roman "Do kraja zemlje", kako je to djelo prevedeno na srpski, a koje je brzo doživelo uspjeh širom svijeta.

Od tada je, do najnovijeg romana, objavio samo jednu priču u formi poeme "Izvan vremena".

"Naziv romana je početak jednog popularnog vica u Izraelu. Cijela knjiga je, u stvari, o jednom standap komičaru koji ima svoj šou, svoju predstavu, i sve šale koje izvodi, kao i njegov odnos s publikom, predstavljaju ovaj roman. Napisana je u najsavremenijem današnjem žargonu hebrejskog jezika i prepuna je viceva", rekao je Grosman prošle godine kada je bio gost na Petom beogradskom festivalu evropske književnosti.

Od prošle godine međunarodna nagrada Man Buker se dodjeljuje piscu i prevodiocu. David Grosman se u svojim djelima dotiče patnje i Izraelaca i Palestinaca, dva naroda koji žive u višedecenijskom sukobu. Njegove knjige su prevedene na 30 jezika. Prošle godine je ova nagrada dodeljena književnici iz Južne Koreje Han Kang za njen roman "Vegetarijanka".

FOTO: TABLETMAG.COM

AUTOR: Kultura/ Vijesti

Arhipelag, Beograd 2017

U ovom broju

Gorana Raičević: *Biografija Aleksandra Tišme*

Predrag Finci: *Oko jučerašnjeg svijeta*

Nikolaj Berdajev: *Sablazan nacionalizma*

Tony Judt: *Problem zla u Evropi*

Stanislava Nikolić Aras: *Tatjana Gromača - Bolest svijeta*

Ana Benačić: *Novi list otpustio Tatjanu Gromaču*

Tatjana Gromača Vadanjel: *Susan Sontag - Kao što je svijest u jarmu tijel*

Narcisa Potežica: *Radetzky marš*

Nikos Kazantzakis: *Kad će jednom čovjek postati čovjek?*

Amos Oz: *Kako je umro prvi i posljednji hrišćanin*

Međunarodni Buker Davidu Grosmanu

Alia Mundi

Magazin za kulturnu raznolikost

<https://istocnibiser.wixsite.com/ibis>
<http://aliamundimagazin.wixsite.com/aliamundi>

Stranice posvećene Jevrejima bivše
Jugoslavije

<http://elmondosefarad.wikidot.com>

Ne zaboravite da otvorite

www.makabijada.com

Istraživački i dokumentacijski centar

www.cendo.hr

Lamed

List za radoznale

Redakcija - Ivan L Ninić

Adresa: Shlomo Hamelech 6/21

4226803 Netanya, Israel

Telefon: +972 9 882 61 14

e-mail: ivan.ninic667@gmail.com

Logo Lameda je rad slikarke Simonide
Perice Uth iz Washingtona